

Osmanlı'da İktidar İnşa Aracı Olarak Ulema ve Seyfiye Eksenli Darbeler (XVI – XVIII. Yüzyıl)

Yücel Öztürk*

(Makale Gönderim Tarihi: 02.05.2019/ Makale Kabul Tarihi: 09.08.2019)

Özet

Mevcut makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sokullu'nun öldürülmesinden Lale Devri'nin sonuna kadar uzanan süre içinde gerçekleşen iktidar değişimleri ele alınmış, söz konusu dönemde (1579-1730) iktidar inşasının süreklilik gösteren ortak dinamiklere sahip olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Siyasetin temel aktörlerinin padişah ve vezir gibi meşru güçlerden ibaretmiş gibi görünmesine rağmen, alt katmanda bu resmi güçleri aşabilen, onları istediği gibi yönlendirebilen, yetkileri tanımlanmamış güçlerin var olduğu gözlenmiştir. Meşru olmayan bu siyaset aktörleri, kendilerine verilen görevleri aşarak darbeler planlamakta, padişah ve sadrazamları düşürmekte, onların yerine yenilerini getirebilmektedirler. Osmanlı'da Sadaret kaymakamı, valide sultan, şeyhülislam ve onlara bağlı kurumsal güçlerin uhdesinde olan iktidar inşası, hemen hemen istisnasız şekilde darbeler vasıtasıyla yürütülmüştür. Osmanlı tarihinin en kanlı iki isyanı arasında yaşanan ve Lale Devri olarak nitelendirilen dönemin dinamikleri, 12 yıllık kısa bir zaman dilimine rağmen kendisinden önce ve sonra meydana gelen olayların dinamikleriyle büyük ölçüde aynıdır.

Osmanlı'da gayrı meşru iktidar inşa yöntemlerini bertaraf ederek meşru siyasete imkân verecek yapılanmaları oluşturma teşebbüslerine her dönemde tesadüf edilebilir. Ancak, bu yenilik teşebbüsleri bahis konusu derin güçlerin köklü entrikalarıyla ya etkisiz hale getirilmiş, ya da bütünüyle imha edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu Karlofça (1699) ve Pasarofça (1718) antlaşmalarının ardından, zevk ve sanat sembolizmiyle özdeşleşen farklı bir döneme girdi. Lale Devri, bu yönüyle, kendisini yaratan sürecin bağlamından kopukmuş gibi görünmektedir.

Lale Devri'nin lüks ve eğlenceyi çağrıştıran sembolizmle özdeş kılınması aslında yüzeysellik içermektedir. Matbaanın açılması, tercüme faaliyetleri,

---

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yozturk@sakarya.edu.tr.

sanat ve edebiyatta görülen dünyevi zevk ve haz unsurları, esasında yeni bir dünya görüşünün belirtileri olarak algılanmalıdır. Lale Devri'nin aşırı zevk unsurları ve sosyal normları aşan davranış biçimleriyle özdeş kılınmasının kanlı Patrona Halil Ayaklanması'nı meşru göstermeye çalışan literatürün propagandalarına mı yoksa gerçek sosyal dinamiklere mi işaret ettiği aydınlatılması gereken bir husustur.

Anahtar Kelimeler: Sultan, Sadrazam, İktidar, Babıali, Şeyhülislam, Karlofça, Edirne, Lale Devri, Yenileşme.

Coup d'Etats Oriented by Ulama and Military in the Ottoman Empire as a Medium of Constructing Power (XVI – XVIII. Centuries)

Abstract

At the present article the changes in power that took place in the Ottoman Empire from the killing of Sokullu to the end of the Tulip Era were discussed, and the question of whether the construction of power in that period (1579-1730) had a continuing common dynamism was evaluated. Although the main actors of politics seem to have consisted of legitimate forces such as the sultan and the grand vizier, it was observed that there were powers whose authorities weren't defined by the law, and that could transcend these official powers and guide them as they should. These political actors who were not legitimate were planning to overcome the limits assigned to them, to overthrow the sultan and the Grand viziers, and to bring the new ones instead. The construction of power in the Ottoman Empire under the grandvisier's deputy (Sadaret Kaymakamı), the padisah's mother (valide sultan), the shaykh al-Islam and the institutional forces attached to them was carried out almost without exception by means of coup d'états. The dynamics of the period, which lasted for among the two bloodiest rebellions of Ottoman history, and were described as the Tulip Revolution, are largely the same with the dynamics of the events that took place before and after itself, despite a short period of 12 years.

In the Ottoman Empire, attempts to create legitimate political structures by eliminating illegitimate methods of building power that could facilitate the legitimate power, can be found at any time. However, those attempts of innovation were either blocked or totally destroyed, by the deep-rooted intrigues of the deeper forces. Ottoman Empire went into a different period identified with the symbolism of pleasure and art following the treaties of Korboltz (1699) and Passarowitz (1718). In this way, the Tulip Revolution seems to be disconnected from the context of the process that created it.

The fact that the Tulip Age is identical to symbolism, which is associated with luxury and entertainment, is actually superficial. The opening of the printing press, translational activities, artistic and literary elements of pleasure and desire must be perceived as an indication of a new world view.

Whether the identification of the Tulip Era with extreme forms of enjoyment and behavior that transcends social norms refers the real social dynamics or to the propaganda of the literature that try to legitimize the bloody Patrona Halil Uprising is a matter to be clarified.

Keywords: Tulip Era, Sultan, Grand Vizier, Governor of Sadaret, Shaykhulislam, Valide Sultan, Power, Karlowitz, Edirne Event, Rebellion, Renovation.

Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidar mekanizması, diğer devletlerde olduğu gibi, toplumun üst elit kesimlerinin dâhil olmak için büyük çaba gösterdikleri bir alan idi. Toplumu yönetmeye aday elit kadrolar kendi konumlarını ve fikirlerini genellikle iktidar yarışına göre belirleyecekler, iktidara sahip olmak uğruna gerekirse zaman ve şartlara göre değişime uğrayacaklardır.

İktidar ve güç mücadeleleri her toplumda olduğu gibi Osmanlılarda da toplumsal değişimin en önemli dinamiğini teşkil ediyordu. İktidara sahip olma dinamiklerinde elit kesimin kendi içinde bir yarışa girdiği gözlenirken, toplumun alt kesimlerinde böyle bir anlayış ve çabaya rastlanmamaktadır. Bunun anlamı, toplumun büyük kesiminin iktidar savaşlarının dışında tutulmuş olmasıdır. Böylece, devlet, aşağıdan yukarıya doğru değişim ve dönüşümü zorlayacak dinamiklere önemli ölçüde kapalı bulunmakta idi.

Osmanlı toplumu kuruluş safhalarında belki daha dinamik ve hareketli idi; zira "devletli" denilen yönetici elitlerle toplumun çoğunluğunu teşkil eden reaya arasında hayat anlayışı, tahsil durumu ve ekonomik refah açılarından büyük fark bulunmuyordu. Kuruluş döneminin hâkim sınıfları olarak bilinen ahiler ve akıncı alpler esasında aristokratik sınıf idiler. Ancak, bu aristokrasinin

hâkim olduğu yönetim mekanizması, yani devlet, yönetilen halka tam anlamıyla kapalı değildi.

Osmanlılar devlet merkezli iktidar bağlamında başından itibaren üç ayak üzerinde yürüdüler. Bunlardan birisi hanedan, birisi akıncı beylerinden oluşan seyfiye, diğeri ise ilmi, hukuki ve iktisadi hayatın hâkim sınıfı olan ahiler idi. Devlet yapısal değişimlere uğradıkça, hâkimiyet mücadelesi içinde yer alan sınıfların yapısal karakterleri de değişecektir.

Osmanlı siyasi yapısı beylikten devlet aşamasına dönüştükçe, devletli sınıf ile halk arasındaki farklılaşmanın arttığı gerçektir. Ayrışmalar her alanda cereyan etti. Osmanlı yönetim elitini teşkil eden en önemli sınıf olan ahiler kendi aralarında iktidar yarışına girdiler. Ahi ailelerinin en önde geleni Çandarlılar, devlet içindeki hâkim konumlarını korumak için devşirme sistemini uygulamaya koydular. Devşirme sistemi, daha başından itibaren tıpkı kendileri gibi iktidara ortak olmaya çalışan Türk soylu aristokrasiyi saf dışı etmek amacıyla Çandarlılar tarafından inşa edildi.

Çandarlıların kendilerini korumak ve toplumdaki yalıtılmak için tesis ettiği devşirme sistemi Çandarlı ailesinin sonunu hazırlayan temel bir mekanizma olarak gelişecek, hanedanın yükselişini ve merkezi karakter kazanmasını sağlayacaktır.¹ Enderun merkezinde inşa edilen devşirmenin askeri, ilmi, bürokratik kolları geliştikçe Osmanlı İmparatorluğu bu kolların yapısal karakterlerine göre biçimlenecektir. Fatih'in kurduğu merkezi imparatorluk, tüm kurumların iktidar odağında belirlenmesi

¹ Çandarlı ailesinin Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesini sağlamak bakımından büyük önem taşıyan hamleleri, yerli aristokrasinin tepkisini çekmiş ve zamanın literatürüne bu tepkiler yansımıştır. Anonim Osmanlı tarihinde Çandarlı ailesinden Hayrettin Paşa hakkında şu yorumlar yapılır: "...Padişahlar tama'kâr degüllerdî. Her ne ellerine girürse yiğide yiğile virürlerdi. Hazîne nedür bilmezlerdi. Heman kim Hayreddin Paşa kapuya geldi, pâdişahlar ile tama'kâr dânişmendler musâhib olup takvâyı koyup fetvaya yürüdiler, "hazine dahi pâdişah olana gerekdür" didiler, ol zamân da pâdişahları kendülere döndürdiler." *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese neşri, Haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992, s. 27.

anlayışına dayanıyordu. Halil İnalçık'ın "Âşıkpaşazade'yi nasıl okumalı" makalesinde çarpıcı bir şekilde belirttiği üzere Osmanlı merkezileşmesi hızlandıkça merkezden dışlananlarla merkezi sahiplenenler arasındaki mücadele de hızlandı.² Enderun, askeri bakımdan yeniçeri ve sipahiye merkeze alırken, akıncıyı; ilmiyeyi ve kalemiyeyi merkeze alırken medreseyi merkezin dışına itti. Medrese, kendi geleneğini terk ederek hanedana uyum sağlayabildiği ölçüde merkezde tutunabildi.³ Medrese, iktidar odaklı bir kurum haline geldiğini ispat ettiği dönemlerde merkez Enderunlu ve medreseli elitlerin çarpıştığı bir arenayı andıracaktır.⁴

Osmanlı merkezileşmesi en yoğun etkisini tekke-medrese alanında yaptı. Kuruluş devrinin tekke-hankâh merkezli dini hayatı, merkezileşme hızlandıkça medrese ağırlıklı olmaya yöneldi. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul ekseninde inşa ettiği yeni ilmi gelenek artık Enderun ve medrese uhdesinde yürüyecekti. Bu yeni anlayışta tekkeler ancak medrese geleneğine adapte oldukları ölçüde ayakta kalabilir veya merkezde kendine yer bulabilirdi. Böylece, kuruluş döneminin Şeyh Edebali, Geyikli Baba, Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaş Veli ve daha pek çok tekke-tarikat eksenli dini liderlerinin yerini Molla Fenari, Hocazade bin

² Halil İnalçık, "Âşık Paşazade Tarihi Nasıl Okunmalı", *Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Ankara 2005, s.119-145.

³ Fatih Sultan Mehmet'in merkezileşme siyasetinin temel aracı Enderunlu ilmiye olmasına rağmen, Enderun'un inşası medresesiz olamazdı. Medrese, İslam tarihinde olduğu gibi Osmanlı'da da yegâne bilgi üretim merkeziydi. Enderun'un inşa edilmesi aşamasında merkezin ihtiyaçlarına cevap vermek zorunda kalan medreseli ulema, Kanuni zamanında merkeze iyice yerleşecek, sonraki aşamalarda siyasetin ve hukukun yegâne patronu haline gelecektir.

⁴ Osmanlı'daki iktidar mücadelelerini yalnız Enderun – medrese rekabetine bağlamak mümkün değildir. Bu iki kurumu zorunlu olarak karşı karşıya getiren temel faktör, medresenin yalnız Müslümanlara, Enderun'un ise yalnız gayri Müslimlerden oluşan devşirmelere açık olmasıydı. Devlet bürokrasisinin, kalemiyenin bütünüyle devşirmelere hasredilmiş olması, medrese mezunlarının dini alan haricinde tüm devlet hayatının dışında bırakılıyordu. Medrese, Enderun'u inşa etmekle adeta, tarihsel fonksiyonlarının büyük kısmını söz konusu kuruma devretmiş oluyordu.

Müslihuddin, Kemal Paşazade ve Ebusuud gibi medreseliler olacaktır.

Merkezileşme aşamasında tekke-tarikat eksenli dünya görüşü ile medresenin inşa ettiği yeni elitist gelenek süreklilik gösteren bir rekabet yaşadı. Bu rekabette medrese devletin öne aldığı kurum olarak tekke erbabının kıskandığı iktidar odağı idi. Bu kıskançlık kendisini anonim tevarihlerde açıkça belli eder. Anonim Tevarih-i Ali-i Osman'da geçen bir ibare, Yıldırım Bayezid dönemini, "takva toplumundan fetva toplumuna geçmekle" itham ediyordu.⁵ Bu, medrese ile kurulmak istenen yeni elit sınıfına duyulan tepkiden başka bir şey değildi.

Yıldırım Bayezid'in erken denebilecek dönemde tasfiye edilme teşebbüsüne uğrayan kadim yerli askeri aristokrasi, tekke merkezli eski müttefiki ile kararlı bir var oluş hamlesi gösterdi. Ankara Savaşı ve akabinde yaşanan iç savaş, zannedildiği gibi hanedan merkezli bir iktidar mücadelesi değildi. Ankara Savaşı, yerli aristokrasinin Osmanlı Hanedanı'na verdiği en üst düzeyde karşılık olarak ortaya çıktı. Timur'u davet eden tüm beyler savaşın ilk aşamasında Osmanlı'yı terk ederek Timur'un yanında yer alacaklar, tabiri caizse Yıldırım Bayezid'i Timur'a teslim edeceklerdi.⁶ Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısı bu hadiseden sonra daha şiddetli bir ayrışmaya uğrayacak, bu ayrışmalar yeni tarihsel yapılanmalara sebebiyet verecektir.

Fatih Sultan Mehmet'in iktidarı Enderun merkezli bir iktidar inşası olarak ortaya çıktı ve eski sistemi ya tümten tasfiye etti, ya da önemli ölçüde değişikliğe uğrattı.⁷ Kanunname geleneği, yeni

⁵ Orijinal ifade için bkz. Yuk, 1 no'lu dipnot.

⁶Anadolu beylerinin Timur'a başvurarak davet etmeleri ve aralarındaki ittifak için bkz. Aşık Paşazâde, *Tevârih-i Al-i Osman*, Ali Bey neşri, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1332, s. 66.

⁷ Yıldırım Bayezid zamanında uygulanan merkezileşme politikasına duyulan tepkilerin aynı karakterde Fatih zamanındaki merkezileşme uygulamalarına da duyulduğu görülüyor. Fatih'in kanuncusu Karamani Mehmet Paşa'ya Aşık Paşazade'nin yaptığı ağır eleştiriden bir alıntı: "Nişancı Paşa kim ol nesl - i bühtandır. Allah'un kullarının malına ve kanına ve ırzına tama' etmiş idi. Ve her ne kadar kim padişahun vilâyetinde şer'i

rejimin en dikkate şayan gelişmesidir. Eskiden devlet hukukunda adeta anonim töre hukukunu ifade eden kanun-i kadim anlayışı hâkim iken, şimdi yazılı hakani hukuka geçiş yapılıyor, anayasal sistemin temeli hakan kanunnamelerine bağlanıyordu. Enderunlu bürokrasi de bu hukuk ve idari rejim içinde merkezi rolünü oynamaya başlıyordu. Kanunnameler, arazi hukukundan şehir hukukuna, bireysel hayattan toplum hayatına uzanan çizgide farklı bir hukuk anlayışını yansıtırlar. Fatih, Bayezid ve Yavuz kanunnamelerinin ruhu özet olarak mutlak şer'i nitelik taşımaz. Zina'ya para cezası uygulanması bu konuda en çarpıcı örnektir.⁸ Fatih devrinin meşhur uleması ve tarihçisi Tursun Bey'in padişah ağırlıklı olarak tanımladığı ve açıkladığı Osmanlı egemenlik telakkisini İslami anlayıştan ziyade İskender veya Sezar geleneğine bağlı kabul etmek doğru olacaktır.⁹

Fatih'in kurduğu merkezi sistemin dönüştürücü etkisine boyun eğen elitler sistemde yerini alacak, eğmeyenler ise ya kendi isteğiyle, ya da dışlanmak suretiyle merkezden uzaklaşacaktır. Fatih'in hocası Akşemseddin bu hususta ilk akla gelen örnektir. Akşemseddin, yeni merkezileşmenin eski ulema karakterini silip süpüren etkilerini fark etmiş, kendini korumak için İstanbul'dan memleketi Göynük'e çekilerek orada münzevi bir hayat yaşamıştır.¹⁰ Yine Fatih zamanında tarikat eksenli Ayasofya

---

Muhammedî idi ve vakıf idi ve mülk idi, cem'isini bozdu, hâsılların padişahun hazinesine getürdi." Bkz. *Osmanlı Tarihleri I*, Haz. Atsız, İstanbul 1949, s. 342.

⁸ Zina konusunda İslam şer'î hukukuna göre oldukça hür ve çağdaş ceza anlayışına yakın örnekler için bkz. *I. Selim Kânûnnâmesi (Tirana ve Leningrad nüshaları)*, Nşr. Yaşar Yücel, Selami Pulaha, Ankara 1995, s. 31 vd.

⁹ Tursun Bey'in Osmanlı siyaset teorisi hakkındaki detaylı analizi için bkz. Tursun Bey, *Târih- i Ebû'l-Feth*, Haz: A. Mertol Tulum, İstanbul 1977, s. 10 vd.

¹⁰ Bkz. Haşim Şahin, "Bayramiye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Ed., Semih Ceyhan, İstanbul 2011. s.118-120. Fatih'in tacını ve tahtını terk etmek derecesinde hocası Akşemseddin'e bağlı olduğu, Akşemseddin'in bütün gayretlerine rağmen Fatih'i bundan vazgeçiremediği ve çaresiz şekilde İstanbul'u terk etmek zorunda kaldığı yönündeki rivayetlerin doğru imiş gibi nakledilmesi ve böyle bir Fatih-Akşemseddin ilişkisi tasviri yapılması, ancak, bahis konusu dönemin ne kadar az bilindiğini gösterir. Bu gayri ciddi ilim anlayışı, kaynak analizi ve anlamlandırması hususunda ne kadar ilkel olduğumuzun da göstergesidir. Bu tür örnekler için bkz. Şerafettin Gölcük, Akşemseddin

müdürrisi Molla Zeyrek ile medrese menşeli Bursalı bir tüccarın oğlu Hocazade bin Müslihuddin arasındaki uzun süren ilmi tartışma, bahsettiğimiz ayrışma ve dönüşüme başka çarpıcı örnektir. Molla Zeyrek, Fatih'in taraf tutması ile münazarayı kaybetmiş ve İstanbul'u terk ederek Bursa'ya çekilmiştir.¹¹

Fatih zamanında tam olarak kendini açığa vuramayan bahis konusu ayrışma ve gerilim, onun vefatı ile üst noktada kendini gösterdi ve derhal iç savaş başladı. Cem taraftarı olan Karamani Mehmet Paşa'nın katledilmesi ile başlayan bahis konusu iç savaş, 13 yıl devam edecek, Bayezid'in, babası tarafından el konulan eski tekke eksenli aristokrasiye ait mülkleri iadesiyle kısmen yavaşlayacak, ancak, yine de Bayezid'in devrilmesine uzanan süreçte temel faktör haline gelecektir. Şahkulu Ayaklanması, Osmanlı toplumunun siyasi, askeri, toplumsal, kültürel olarak en üst düzeyde ayrışmasının doğurduğu önemli ve büyük bir olaydır. Bu ayaklanma, Safevilerin Şiileşmesini besleyen Anadolu menşeli merkez karşıtı güçlerin varlığını ortaya koyan temel bir olaydır.¹²

Mehmet b. Hamza 792-863 / 1390-1459
<http://dergipark.gov.tr/neuifd/issue/19713/210641,s.13>. Fetihten sonra padişahın taç ve tahtını terk edip bütünüyle şeyhe bağlanmak ve ondan tarikat ahkâmını öğrenmek istemesi üzerine Akşemseddin büyük bir dirayet göstererek Fatih'in bu arzusuna engel olmaya çalıştı. Bunu başaramayacağını anlayınca Gelibolu üzerinden Anadolu yakasına geçerek Göynük'e döndü. Semavi Eyice, "Akşemseddin", DİA, c. II, s. 300.

¹¹ Molla Zeyrek ile Hocazade arasındaki şiddetli tartışma, Fatih'in Hocazade yanında yer alması ve Molla Zeyrek'in akibeti hakkında bkz. Ahmet Taşköprülüzade, *Şakayık-ı Nu 'mâniye*, Çev. Mehmed Mecdî Efendi, İstanbul 1269, s. 220 vd.

¹² Şahkulu Ayaklanması, bir yandan *Kızılbaş* bir yandan da *Etrak* fesadı olarak yorumlanıyor. Söz konusu ayaklanma sürecinde İstanbul merkezli devşirmeler ile Anadolu sathındaki göçebe Türklerden oluşan bir kutuplaşma olduğu, Bayezid'in büyük oğlu Şehzade Ahmet'in iktidar mücadelesinde Alevilerin desteğini almak için onlara ılımlı bir yaklaşım sergilediği görülüyor. Yavuz ise bu süreçte iktidarları tehlikeye düşmüş olan Enderunlu elitlerin desteğine adeta mahkum olmuş vaziyette idi. Ahmet'in Alevi Türklere, Yavuz'un ise devşirme elitlerin iktidar aracı olan Yeniçerilere bel bağladığına dair ilginç bilgiler bulunuyor. Bir anonim Osmanlı tarihinde şu bilgilere rastlıyoruz: "Yeniçeriler, Kızılbaş Seferi'nde Sultan Ahmed'ün 'ale't-tafsil ahvâline vâkıf olmuşlardı...İttifakla cümlesi tekrî 'u teşnî ' idüb, itdiler ki; Anadolu Vilayeti'nde geru kendü Ra'iyyetimizden bir nice Etrâk memleketün hakk-ı vesatında bunca fesâd eyleye, kendüye 'atebe-i 'ulyâdan bunca 'asker varub mülhak oldukda âbâ vü ecdâdı gayretin

Enderun merkezli elitler, Şahkulu Ayaklanması aşamasında Yavuz'u iktidara getirerek merkeze hâkim olma yarışında eski Türk aristokrasisini köklü bir mağlubiyete uğrattılar. Yavuz Sultan Selim dönemi, Enderun merkezli elit egemenliğinin en üst düzeye tırmandığı bir zamandır. Yavuz Sultan Selim'den itibaren hem tekke, hem de medrese elitleri devletin dönüştürücü etkisiyle eski ulema vasfını önemli ölçüde kaybedecek, devletin uleması niteliğine bürünecektir. Bu dönemde özerk, aykırı ulema karakterinden ziyade, devleti tek var oluş alanı ve kaynağı gören ulema tipi gelişecektir. Kemal Paşazade ve Ebusuud'un karakterize ettiği şeyhülislam tipi, aydınlatıcıdır. Alevilerin katlinin caiz olduğu, faizin şeriata uygun olduğu gibi anlayışlar bu dönemde hakan kanunnameleriyle değil, fetvalarla içselleştirilerek topluma mal edilmiştir.¹³ Fetva geleneğinin kurumsallaşması, başlı başına üzerinde durulması gereken bir uygulamadır. Fetva ile Osmanlı merkezi hukuk anlayışı her halde dinsel formlarda kendini halk üzerinde meşrulaştırıyordu.

Hâkimiyetini tanrıdan alan, masum, sorumsuz, yargılanamaz, hukukun üstünde bir padişah kavramı, bu ulema tarafından İslamleştirildi. Esasında en eski imparatorluklara kadar inen arazi hukuku da İslamleştirilerek uygulandı. Şeriatla en zıtlık teşkil eden

---

verde koyub, kusûr-i ikdâm ve su-i tedbîrle zikrolan müfsidlerin hakkından gelmeyen kimesne, riyase-i 'amme-ki bir ulû vedi'atdır. İ'timâd eylemek ma'nîde emânete hiyânetdir. Kendü elimizle bünyân-ı saltanatı harab etmekdir." Bu ifadeler, yeniçeriler ve arkalarındaki güçlerin, Şehzade Ahmet'in cülûsünün saltanatın sonunu getireceğinden korktuklarını gösteriyor. Yeniçeriler, esasında, kendi varlıklarıyla ilgili kaygılarını saltanatın kaderiyle ilişkilendiriyorlardı. Ahmet'in Etrak'la olan ittifakının kendileri için açık bir tehdit unsuru oluşturduğunu düşünüyorlardı. Bkz. Faruk Söylemez, *Anonim Tevârih-i Al-i Osman (1481-1512)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995, s. 255.

¹³ Kızılbaşlarla ilgili tekdir geleneğinin kanuni yaptırıma dönüştürülmesinin öncüsü Kemal Paşazade'dir. Kemal Paşazade, Kızılbaşların kâfir olduğu, mallarının ve canlarının helal olduğunu öne sürmüştür. Bkz. H. Gazi Yurdaydın, *Türkiye Tarihi II Osmanlı Devleti 1300 – 1600*, Nşr., Metin Kunt, H. Gazi Yurdaydın, Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, İstanbul 1988, s. 154. Ebusuud'un Kızılbaşların katli ile ilgili fetvası hakkında bkz. Mehmet Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi 1972, s. 109.

uygulama, kanaatimce Enderunlu elitleri teşkil eden kul, köle istihdamıdır. Söz konusu köle istihdamı, hukuk alanında siyaseten katli anlayışını kurumlaştırarak İslam’la en uyumsuz anlayışı uygulamaya koyacaktır.¹⁴ Keza, Fatih kanunnamesinde görülen “kardeş katli” kanunu da Osmanlı tarihinde her iktidar değişimini trajik katliamlara dönüştüren temel bir sapma olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir gecede çoğu beşikte 19 şehzadenin öldürüldüğü iktidar değişimleri yaşandı. Kardeşlerin öldürülmesi yanında, kardeş çocuklarının da daha beşikte olmasına rağmen katledilmeleri, bunların üstelik şeyhülislam fetvalarıyla meşrulaştırılmaları, dini ulemanın İslami anlayıştan uzaklaşmış olduğunu gösteren uygulamalardır.

Karizmatik padişahlar döneminde padişahların icra alanını kâmilten doldurmaları ve merkezde hukuki ve icrai bir boşluk oluşmasına meydan vermemeleri, Osmanlı merkezi rejiminin sağlıklı işlenmesini sağlayan başlıca faktör idi. Ancak, ilmiye ve Enderun menşeli elitlerin merkezi kendi iktidar amaçları doğrultusunda oluşturmaları Kanuni zamanında başlayan ve artarak devam eden temel bir olgudur.

Burada başka bir olguya da dikkat çekelim. Çandarlı ailesinin Enderun’u merkezi kendi iktidar amaçlarına göre şekillendirme gayesiyle inşa ettiğini, ancak, bir aşama sonrasında bu kurumun bizzat Çandarlı ailesini tasfiye ederek hanedan ile birlikte merkeze yerleştiğini belirtmiştik. Kanuni’nin iktidarına damgasını vuran şehzade katliamları ve arkasından gelen Sokullu hâkimiyeti, Osmanlı merkezi rejiminin bu dönemde uğradığı temelli bir değişimi ortaya koymaktadır. Kanuni, Enderunluların şeytani entrikalarıyla gözü gibi sevdiği şehzadelerini katledecektir.¹⁵ Özellikle Mustafa’nın katledilmesiyle ilgili Yahya Bey’e ait mersiye,

¹⁴Bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katli*, Ankara 1963, s. 101 – 112.

¹⁵ Kanuni zamanındaki iktidar ve siyasetin niteliği hakkında bkz. Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, İkinci Baskı, Bilgi Yayınları 1997, s. 8 vd.

bu dönemde İstanbul halkının içine düştüğü duygusal yıkımı yansıtır.¹⁶

Kanuni döneminde bir yandan Enderunlu, bir yandan medreseli yerli Türk elitler merkezi sahiplenme noktasında kıyasıya bir yarış içindedirler.¹⁷ Enderunlular ile medreselilerin hakimiyet savaşlarında fikri ve ideolojik bir motivasyon yoktu. Ancak, medreseliler zamanla selefi karakterde şeriatı siyasi amaçlarını meşrulaştırma vasıtası haline getireceklerdir. Enderunlular için daima savaş, sefer, zafer, hanedanın korunması hususunda gösterdikleri titizlik meşruiyet kaynağı olarak ortaya çıkacaktır. Merkezi sahiplenme yarışında kendi aralarında da kıyasıya rekabete giren Enderunlular ve medreseliler bu rekabette birbirlerinin ayağını kaydırmak ve gözden düşürmek için her türlü entrikaya başvurmaktan çekinmediler.¹⁸

İktidar mücadelesinde zaman içinde Enderunlular ile medreseliler ittifaka girecekler, böylece, kalemiye, ilmiye ve seyfiyeden oluşan, bu üç zümrenin terkibi halinde iki, hatta üç kutuplu iktidar odakları belirecektir. Osmanlı merkezi siyasetine

¹⁶ Yahya Bey'in Şehzade Mustafa'ya yazdığı mersiye için bkz., Yaşar Yücel – Ali Sevim, *Osmanlı Klâsik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih – Yavuz – Kanuni*, Ankara 1991, s. 228. Kanuni zamanındaki iktidar ve siyasetin niteliği hakkında bkz. Şerafettin Turan, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, İkinci Baskı, Bilgi Yayınları 1997, s. 8 vd.

¹⁷ İlimiye ile Enderun menşeli kalemiye arasındaki iktidar yarışı Osmanlı tarihi boyunca sürüp giden daimi bir olgudur. Sokullu zamanında bu üst düzeye çıkmış görünüyor. Sokullu ile arası açık olan Şeyhülislam Ahmed Şemseddin Efendi, Sokullu'nun nüfuzunu kaybettiği son dönemde yeniden Şeyhülislam olmuştu. Söz konusu şeyhülislam zamanına kadar beylerbeyleri kadı askerlerden önce gelirken, onun zamanında tersi söz konusu olmuştu. Bkz. *İlmiye Salnamesi*, Haz. Seyit Ali Kahraman, Ahmed Nezih Galitekin, Cevdet Dadaş, İstanbul 1998, s. 330.

¹⁸ Kemal Paşazade ile Ebusuud Efendi arasındaki mesleki rekabet özellikle karakteristiktir. Bilindiği üzere bu iki şeyhülislam aynı medrese ekolüne mensuptur. Aralarındaki ihtilaf kanaatimce ilmiye ricalinin Kanuni devrinde baş gösteren siyasete etki etme sürecine mahsus siyasi meseleden kaynaklanmıştır. Kemal Paşazade'nin Ebusuud hakkındaki eleştirel sözleri Kanuni'nin katına ulaşmış, Kanuni söz konusu alime öldürülme dahil her türlü cezanın verilmesi hususunda Ebusuud'u serbest bırakmıştır. Ebusuud aynı zamanda hocası olan Kemal Paşazade'nin öldürülmesine yanaşmamıştır. Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, Ankara 1972, s. 31, 32.

bu çok kutuplu iktidar savaşları damgasını vuracaktır. Buradan hareketle kuruluş, yükselme, duraklama, gerileme, çöküş gibi aşamalardan oluşan ve İbn-i Haldun'dan Osmanlı tarihçilerine, onlardan Cumhuriyet devrine intikal etmiş uzviyetçi siyaset teorisiyle Osmanlı'yı açıklama anlayışının ne kadar yetersiz ve yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. Gayri tabii bir siyaset kuramı yerine, bir nevi tabii siyasi ve içtimai faktörlerle ortaya çıkan ve kendini nedensellik içinde tekrarlayan tarihsel bir siyaset kuramı ortaya çıkarmak mecburi bir hal almıştır. Osmanlı tarihini kendi diyalektiği içinde kendi dinamiklerine göre analiz etmek mecburiyetindeyiz.

Sokullu'nun Sadrazam Ağırlıklı Merkezi Yönetim İnşası Ve Sonuçları

Fatih Sultan Mehmet'in imparatorluk yapısını temsil eden mutlak merkezi hâkimiyet dönemi Yavuz Sultan Selim zamanında doruk noktasına ulaşmış, Kanuni zamanında ise ciddi değişimlere uğramıştır. Kanunu dönemi Osmanlılar için her bakımdan zirve noktası addedilmesine rağmen, şehzadelerin çeşitli entrikalarla ortadan kaldırılarak sadrazam merkezli bir iktidar inşasının gerçekleştiği periyodu ifade etmektedir. Kanuni'nin son seferi olan Zigetvar Seferi (1566)'nden itibaren Osmanlı siyasi sistemi padişah ağırlıklı yapıdan sadrazam ağırlıklı yapıya geçiş niteliği taşımaktadır. İç iktidar mücadelelerinden ustaca sıyrılan Sokullu Mehmet Paşa, bu döneme damgasını vuracaktır.¹⁹

Sokullu'nun henüz Zigetvar Seferi'nde başlayan iktidarı fiilen ele geçirme süreci sefer dönüşünde kesin şekilde tamamlanmıştır. Seferin başlangıcından sonuna kadar esaslı şekilde yeni bir iktidar inşası çabası olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Selim'in İstanbul'da

¹⁹ Sokullu Mehmet Paşa'nın Osmanlı siyasetine damgasını vuracak yükselişi, Bayezid-Selim mücadelelerinde Selim'e nasihatçı tayin edilmesiyle başlar ve aşama aşama devam eder. Sokullu, Şehzade Selim'in kızı ile de evlenerek, kaderini şehzade ailesiyle birleştirir. Aşama aşama Selim'in tahta çıkması için gerekli tedbirleri alır. Bkz. Erhan Afyoncu, "Sokullu Mehmed Paşa", DiA, Cilt, 37, s. 354 – 357.

tahta çıktıktan sonra orduyla buluştuğu Belgrad'da ikinci kez tahta çıkarılma vakası ve sonrasında baş gösteren olayların tesadüften ziyade planlı hareketler olduğu hissedilmektedir. Kanuni Sultan Süleyman'ın vefat ettiği Zigetvar Seferi dönüşünde Sokullu Belgrad'da Kanuni'nin vefatını orduya resmen ilan edecek, Selim ikinci kez tahta çıkacak ve cülus nedeniyle kutlamalar yapılacaktır. Sokullu'nun bu planına padişahın evvelki hocalarından Birgi'li Ataullah Efendi, Celal Bey ve Lalası Hüseyin Paşa itiraz etmişti. Bahsedilen şahıslar “ İstanbul'da cülus edilmiş olduğu için tekrara gerek yoktur. Bu, hâkimi mahkûm etmektir” yorumunda bulunmuşlardı. Ulema grubu, özellikle “kul kılıcı” ile tahta çıkmanın onur kırıcılığına işaret etmişlerdi.²⁰ Bu hadise, muhtemelen, Belgrad'da başlayan ve İstanbul'akadar uzanan isyan hareketinin temel sebebini teşkil etmiştir.

İkinci Selim'in tahta çıkışı sırasında itibarını tümüyle sıfırlayan ağır hakaretlerle dolu sefer dönüşü sürecinde cereyan eden olaylarda rol oynayan şahısların dışında yegâne olgu, para meselesi idi. Yeniçerinin isyana kıskırılmasında temel saik, ikinci kez cülus gerçekleşmediği için cülus bahşişinin verilememesi idi. Ancak, yalnız maddi gerekçe ile hareket eden yeniçeri ile onu bu amaca yönelik hareket etmeye sevk eden muhtemel şahıs Sokullu ve ortaklarının niyet ve amaçları arasında hiçbir alaka yoktu. Yeniçeri masum şekilde bahşişe odaklanıyordu. Bunu bilen Sokullu, kanaatimizce hadisenin bu şekilde cereyan edeceğini tahmin etmiş ve buna göre bir plan yapmıştı. Mesele, Selim'in itibarından arındırılarak kendisine tam olarak itaat eder konuma indirilmesiydi. Ulemanın kafasındaki padişah anlayışı ise tam tersine idi.

Sokullu'nun istediği istikamette cereyan eden ve onun iktidar inşasının vasıtası haline gelen bu hadise vesilesiyle ortaya çıkan ihtilaf, münferit bir padişah-sadrazam-ulema zıtlaşması olmaktan

²⁰Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, Haz. Mehmed İbşirli, Ankara 1999, s. 48, 49; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 3 / 1, s. 2.

uzaktır. Sokullu ve ekibi, Zigetvar Seferi'nden sonra yeni bir Osmanlı idari rejimi inşa etmişlerdir. Bu rejim yazılı kanunlara dayanmadığı gibi, uzlaşmayla da ortaya çıkmış değildi. Bizzat Sokullu'nun şehzade katliamları aşamalarında merkeze hâkim olma mücadeleleri olarak ortaya çıkan sürecin son aşaması idi. Bu sürecin son kahramanı olan Sokullu, Rüstem ve Lala Mustafa Paşa gibi yıpranmış ve güç kaybına uğramış Enderunluların arasından maharetle sıyrılarak kendi iktidarını kurdu. Ancak, onu son derece amansız bir güç rekabeti bekliyordu. Bu rekabeti ustaca yönetmesine, Osmanlı askeri ve siyasi kudretini artırarak pekiştirmesine rağmen, Divan toplantılarının birinde hançerlenerek öldürülmekten kurtulamayacaktır. Bir meczuba atfedilen bu suikast, Osmanlı merkezi iktidar savaşlarının amansızlığını ve şiddetini ortaya koyan üst düzeyde bir örnektir.²¹ Bu suikast, bir meczubun veya akıl dengesi yerinde olmayan birinin değil, arka planda Sokullu'nun iktidarını yıkarak kendi iktidarını kurmayı amaçlayanların eseri idi.²²

Sokullu'nun ortadan kaldırılması sonrasındaki süreç, başarısız olmuş ulema ağırlıklı bir merkezi yönetim tesis etme mücadelesi niteliklerini yansıtır. Bu yönüyle Sokullu suikastı, arka plandaki stratejik faillerinin de ipuçlarını verir.

²¹ Mevcut bilgilere göre, sadrazamı öldüren şahıs, her gün kendisinden düzenli olarak geçimlik para yardımı alan birisi idi. Katil, mutad üzere Sokullu'nun elinden günlük yardımını almak için gelmiş, Sokullu'nun kendisine sadaka ettiği parayı almak için yaklaşmış ve sadrazamı hançerlemişti. Bkz. Hasan Beyzade Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zade Tarihi*, II, Nşr. Şevki Nezihî Aykut, Ankara 2004, s. 276 vd. Bu hadisenin vukubulma biçimi hakkında ki anlatı doğru olmasa gerek. Günün her dakikasında yoğun meşguliyet içinde bulunması gereken sadrazamın bir dilenciye mutad şekilde zaman ayırması, onu huzuruna kabul ederek yardımlarını bizzat eliyle vermesi hiç gerçekçi gözüküyor. Sokullu şüphesiz yüzlercesine yaptığı bu tür tahsisatları sayıları üç bini bulan kapı halkı içinden birisi vasıtasıyla yapabiliirdi.

²² Sokullu'nun Hamzavi Tarikatı'nı tasfiye etmesinin doğurduğu gerilim yanında Sultan Murat'ın da kendisinden kurtulmak istediği ve Sokullu'nun tasfiye edilmesini arzu ettiği yönündeki haberlerin bu çerçevede ele alınması gerekir (Bkz. Afyoncu, Dia, Belirtilen Yer). Suikastlarla iktidar inşası kanımca bu dönemlerde başlamış ve tüm Osmanlı tarihi boyunca geçerliliğini sürdürmüştür.

Ulema ve Enderun Merkezinde Güç Mücadeleleri

Bahis konusu dönemin ulema cephesindeki en meşhur siması Hoca Sadeddin Efendi ve ikinci şahsiyeti, Hoca Sadeddin'in rakibi Bostanzade'dir. Bu iki şahsiyet, kendi çıkarları doğrultusunda Enderunlu üst düzey zümre ile ittifak içinde kendi nüfuz alanlarını oluşturacaklardır. Ulema ve Enderunluların nüfuz mücadelelerinde şeyhülislamın kilit rolü daimi bir olgu olarak devam edecektir.

Hoca Sadeddin(öl. 1599), Müttefikleri ve Rakipleri

III. Murat (öl. 1595)'ın cenazesinde yaşanan hadise, ilmiye sınıfının Osmanlı siyasi hayatında sahip olduğu ağırlığı ve kendi içindeki iktidar mücadelesini ortaya koymaktadır. III. Murat'ın cenaze namazının kılınacağı esnada padişahın hocası Sadeddin Efendi, “son hizmetimdir, padişahın cenaze namazını kıldırayım”diyerek sadrazam Ferhat Paşa'dan iltimas rica etti. Ferhat Paşa, yeni padişaha ricayı ilettili ve padişahın iznini aldı. Ancak, müftü (şeyhülislam) Bostanzade Efendi beklemeden tekbir getirerek namazı başlattı. Hoca Sadeddin Efendi, emri vakiye uymak zorunda kalarak Bostanzade'nin kıldırıldığı namaza iştirak etti. Son derece müteessir olan Hoca Sadeddin Efendi, “Ölünün velisi bana izin vermişti, namazın iadesi lazımdır” dedikte müftü efendi cevap verip: “Padişah-ı cihanın bizzat iktida etmeleri; (imama uymaları)izindir, namaz tamam oldu, iade lazım değildir” deyu men ettikte, hoca efendi arzusu yerine getirilmediğine müteessir olup müftü efendi ile aralarında düşmanlık hâsıl” oldu. Naimâ, biri padişah hocası, diğeri şeyhülislam iki şahsın arasında meydana gelen buğuzun sonraki döneme intikal ettiğini belirtiyor.²³

Hadise tahlil edildiğinde, yeni padişahın hem Hoca Sadeddin Efendi'nin namaz kıldırmasına izin verdiği, hem de Bostanzade'nin kimseden izin almadan tam emrivaki ile başlattığı namaza uyduğu

²³ Hasan Bey-Zade, II, s. 431, 432; Na 'ima, I, Zuhuri Danişman Neşri, s. 105 – 106.

anlaşıyor. Hoca Sadeddin'in de mecburen iltihak ettiği bu emrivaki, şeyhülislam tarafından yapılmıştır. Şeyhülislam, padişahı da aşarak Hoca Sadeddin'i saf dışı etmiştir. Bu hadise, şeyhülislamın Osmanlı siyasi hayatında sahip olduğu gücü ortaya koyuyor. Şeyhülislam, padişaha emrivaki yapabilecek kadar yüksek bir politik güce sahip bulunuyordu. Sabık padişah hocası olan Hoca Sadeddin ile Şeyhülislam arasında mevcut iktidar mücadelesi de vurgulanmaya değer.

Sadeddin Efendi, yeni padişah III. Mehmet'in de hocası olduğuna göre, şeyhülislam Bostanzade'nin bu emrivakiyi fiilen padişah hocalığını sürdüren kişiye karşı yaptığı anlaşılıyor. Böylece, şeyhülislamlığın padişah hocalığından daha etkili bir makam olduğu görülüyor.

Fetva makamı olan ulemanın icra sahasındaki boşluğu doldurması imkânsız olup Enderunlu ağalar ile ittifak etmeleri zorunlu idi. Bu nedenle, padişahın boş bıraktığı icra sahasını ele geçirmeye çalışan ikinci odak onlar olacaktır. Ulemanın kendi içinde rekabet etmesi gibi, ağalar da şiddetli bir iktidar yarışı içinde idiler. III. Mehmet, tahta çıktığında (16 Cemaziyel evvel 1003 / 27 Ocak 1595) sadrazamlığa Ferhat Paşa'yı atamıştı. Atama, Ferhat Paşa'nın padişahla kurduğu yakınlık vasıtasıyla teamüle aykırı olarak yapılmıştı. Mevcut sadrazam Sinan Paşa, 6 Cemaziyelahire'de sadrazamlık mührünün kendisinden alınmasını ve Malkara'ya sürgün edilmesini affetmeyecek, onu ortadan kaldırıncaya kadar amansız bir mücadeleye girişecektir.²⁴

Sadrazam ve serdar Ferhat Paşa, isyan halinde olan Eflak-Boğdan üzerine sefere memur edildikten sonra Belgrad'da bulunduğu sırada 6 Şaban 1003 / 22 Nisan 1595 tarihinde şiddetli bir sipahi isyanı ile karşılaştı. İsyancılar, Ferhat Paşa'nın doğu seferinde yaptıkları hizmetlerin karşılığında alacaklı oldukları

²⁴Na 'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 115 – 116.

ulufelerini talep ediyorlardı.²⁵ Bu isyan, Sinan Paşa tarafından tertip edilmişti.²⁶ Bizzat onun taraftarlarının da katıldığı isyanın ikinci gününde isyancılar ulufe ile yetinmeyeceklerini bildirerek Ferhat Paşa'nın katlini talep ettiler.²⁷

Na'imâ'ya göre, Koca Sinan Paşa ile Çağala Sinan Paşa'nın tertibi olduğu bilinen isyanın ilk safhası bastırıldı. Ferhat Paşa, padişah, kadiasker ve diğer devlet erkânının desteği ile bu isyandan kurtulduğu gibi, isyanın tertipçisi söz konusu iki kişinin gözlerine mil çekilerek cezalandırılması kararının alınmasını da sağlamıştı.²⁸ Bu karar uygulanmamış, ancak isyan tertipçilerinden Koca Sinan Paşa Malkara, Çağalazade Sinan Paşa ise Karahisar'a sürgün edilmişlerdi. Bu hadisede rolü olduğu görülen Siyavuş Paşa da Konya'ya sürülüp, isyanın elebaşları cezalandırılmak sureti ile isyan bütünüyle bastırılmıştı.

İsyanın tertipçilerinin kurtarılması, bazı *ukala*'nın eseri idi. Na'ima bu hususu şöyle naklediyor: "Sinan Paşa hakkında, gözüne mil çekilip Karahisara icla olunup (sürülüp) şerirlerin dahi haklarından gelinmek için ferman-ı padişahi sudur edip (çıkıp), ol dahi tedarike azimet ettikte bazı ukala (akıllılar) mahremleri ve ağaları nasihat edip "bu kötü adet misal olup başkalarına da sirayet eder" deyu mil çekmekten ferağat rica ettiklerinde, Sinan Paşa'yı Malkara'ya, Ciğala-zade'yi Karahisara icla (sürgün) ile iktifa ettirdiler. Ve "Fitneye sebeptir" deyu Siyavuş Paşa'yı Konya'ya nefyedip, diğer suçlu zannolunan şerirlere cezaları verilip fitne tamamen defedildi".²⁹

Mahremler ve ağalara nasihat eden "ukala", Osmanlı sarayının bir devre damga vurmuş en derin ve etkili güç merkezini ifade

²⁵ Hasan Bey-Zade, II, s. 444 vd.; Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 118.

²⁶ Yeniçeri'yi baştan çıkararak isyana sevk edenlerin Sinan Paşa ile Çağalazade olduklarını Peçevi de nakleder. Bkz. Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, II, Neşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1982, s. 155.

²⁷ Hasan Bey-Zade, II, s. 446; Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 120.

²⁸ Hasan Bey-Zade, II, s. 453.

²⁹ Hasan Bey-Zade, II, s. 454; Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 121.

eder. Ukala'nın devlet içinde devlet olduğu ve kendi varlığını tehlikeye atacak her türlü hareketi engellediği yukarıdaki bilgidен anlaşılmalıdır. Günümüz ifadesiyle, adeta paralel devlet gibi hareket eden bu heyet, yalnız kendisine tehlike arz edecek icraatları engellemekle yetinmemekte, bizzat kendi iktidarını kurmak için plan ve uzun vadeli stratejiler kurabilmektedir.

Bunların kim oldukları kesin olarak bilinmese de sadrazam Ferhat Paşa meselesinde bu "ukala"dan birisinin sadaret kaymakamı Damat İbrahim Paşa olduğu anlaşılıyor. Bu kişinin Sinan Paşalar, şeyhülislam Bostanzade, kazasker Baki Efendi, vezirlerden Cerrah Mehmet Paşa ve Hasan Paşa gibilerini de kendi planına dâhil ettiği belirtilir. Ağaların dışında ukala heyetinin tenbih ve nasihat ettiği diğer zümre mahremlerdir ki, bunların iç saray halkı içinde valideden başlayarak aşağıya inen nüfuzlu kadınlar olduğunu tahmin ediyoruz. Kadınlar politik güç savaşlarında strateji kurucusu olarak değil, padişahın nüfuzunun ağalara yöneltilmesive padişahın, ağaların çizdiği strateji dâhilinde etki altında tutulması görevini yerine getiriyorlar, bu noktada en önemli rolü oynuyorlardı. Ağalar, tüm stratejilerini saray kadınları üzerinden yürütüyorlardı. Sarayın derin egemenlik alanı olarak tanımlanabilecek bu politik güç, gizli olduğu için dikkate alınmıyor, esasında bir gücü olmayan zahiri güçlere göre Osmanlı siyasi yapısı analiz ediliyor. Olaylar tek tek incelendiğinde, özellikle sadaret kaymakamı, darüssade ağası, valide sultan veya hanım sultan arasında kurulmuş bir ittifak karşısında ne padişahın, ne de sadrazamın bir şansı bulunuyordu. Bu güçlerin, aynı zamanda şeyhülislam ile de iş birliği yaptıklarında ulaşamayacakları hedef bulunmuyordu. Bahsettiğimiz iç saray elitleri Osmanlı'nın gerçek anlamda derin siyasetini, yani, devlet yönünü değil, ocak veya aile varlığını yaşatmak için kurulmuş devlet içinde devlet niteliğini oluşturuyordu.

Sadaret kaymakamı Damat İbrahim Paşa, Ferhat Paşa'nın 17 Şaban 1003³⁰ /27 Nisan 1595'te memur edildiği Eflak seferinde mühimmat işlerini tamamlamakla görevli iken, görevini yapmak yerine işleri sürüncemede bırakmış ve seferin başarısız olması için gizli bir faaliyet içinde olmuştu.³¹ Ferhat Paşa, Tuna sınırlarında Bükreş'e yakın mesafedeki Rusçuk'a varmış, düşmanın sayıca kalabalık olduğunu tespit edince padişaha asker gönderilmesi yönünde mektuplar (istigase namer) göndermişti. Bunu fırsat bilen Damat İbrahim Paşa, merkezdeki padişaha "Padişahım! Askerin kalbi Ferhad Paşa'dan tamamen nefret üzeredir. Anın (onun) ile aduvye sine germezler (düşmana göğüs germezler). Zamanında istenildiği kadar iş görmezler. Cümle askeri kılıçtan geçirse dahi kendüye itibar ve âlemi altında durmağı arzu etmezler." Gibi ifade ve telkinlerle Ferhat Paşa'yı padişahın gözünden düşürmek ve itibarsızlaştırma girişiminde bulunmuştu. Sinan Paşa'nın birkaç bin altını, İbrahim Paşa'nın sözlerinin dinlenmesinde etkili olmuş, padişah etki altına alınmıştı. Saraydaki *ukala*'nın padişahı etkileyecek mevki ve makam sahiplerini satın aldığı anlaşılıyor. Bunlar her halde ulema sınıfı ile ağaların padişaha yakın olan çevrelerinden oluşuyordu. Yukarıda bahsedilen şeyhülislam, kazasker ve vüzerâ her halde en etkili mevkiler idiler. Damat İbrahim Paşa, birlikte hareket ettiği Koca Sinan Paşa ve ulema kesimi ile birlikte padişahı Ferhat Paşa'nın azline ikna etmiş bulunuyordu.³²

Damat İbrahim Paşa ve ekibi Sinan paşalar, Şevval'in son gününde Ferhat Paşa'yı azlettirerek yerine Sinan Paşa'nın atanmasını başardılar. 1 Zilkade'de vezirlik makamına oturan Sinan Paşa vakit kaybetmeksizin Ferhat Paşa'nın ortadan

³⁰ Zuhuri Danışman neşrinde bu tarih her halde yanlışlıkla hicri 1000 olarak verilmiştir.

³¹ Peçevi, İbrahim Paşa hakkında şu bilgileri verir: "İbrahim Paşa'nın Ferhat Paşa'ya karşı kalbi temiz değildi. Hiç kuşku yok ki o, hileci ve içten pazarlıklı bir adamdı. Kendisini saf ve bir şeyden anlamaz gibi gösterir, görenler de "yoksa bizim bildiğimiz İbrahim Paşa bu değil midir?" derlerdi." Peçevi, II, s. 156.

³² Hasan Bey-Zade, II, s. 457, 458; Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 122, 123.

kaldırılması için çalışmaya koyuldu. Ferhat Paşa'nın kâfir olduğu, Eflak voyvodası Mihail ile müttefik olduğu ve bu nedenle İslam askerini haksız yere katlettiği iftiralarını atıp, Ferhat Paşa'nın azledilip katledilmesi istikametinde fetvalar neşrettirdi.³³ Aynı zamanda padişahın tasdikini havi mührünü de alıp Ferhat Paşa'yı katletmek üzere kapıcılar kethüdası Ahmet Ağa'yı görevlendirdi. Hakkında çevrilen entrikalardan haberdar olan Ferhat Paşa merkeze gelerek kendisini aklamaya teşebbüs etti. Eflak cephesinde sadaret mührünü Satırcı Mehmet Paşa'ya bırakarak merkeze geldiği sırada, kendisini katletmek üzere Rusçuk'a varan Ahmet Ağa amacına nail olamadı.³⁴

Bu sıralarda İstanbul'da bulunan Sinan Paşa askere, "Ferhat Paşa'nın katline fetva vardır, başı benim, malı sizin!" diyerek askeri Ferhat Paşa üzerine saldı. Ferhat Paşa'nın kâfir olduğu, düşmanla işbirliği yaptığı istikametindeki fetva müftü Bostanzade'ye ait idi. Bostanzade'nin Sinan Paşa'nın adamı olduğu ve bu iki şahsın iktidar inşasını birlikte yürütme hususunda anlaşmış oldukları bildirilir.³⁵

Bostanzade'nin daha padişah cenazesinin kılınması sırasında yeni padişahı bile aşacak şekilde hareket etmesi ve Hoca Sadeddin Efendi'yi saf dışı bırakmasının arkasındaki güç odaklarının varlığı hissedilmektedir. Muhteris vezirlerle muhteris şeyhülislam ve onların işbirlikçileri durumundaki kazasker ve vüzerâ, adeta paralel bir devlet düzeni oluşturmuş, yeniçeri ve sipahiye yanına alarak istediği gibi iktidar inşasını yürütebilmiştir. Bu tarihlerde kurulmuş bulunan yeni iktidar inşa yöntemi yaklaşık Tanzimat Dönemi'ne kadar etkili olacaktır. Böylece, Osmanlı merkezi siyaseti görünüşte padişah ve onun mutlak vekili sadrazam,

³³ Ferhat Paşa'yı harcamaya kararlı olan Sinan Paşa'nın katli fetvası almak için şeyhülislama 30000 altın verdiği bildirilir. Peçevi, II, s. 158.

³⁴Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 125.

³⁵Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 126.

uygulamada ise entrika silahıyla mücehhez “ukala” sınıfının iktidarına sahne olmuştur.

Ferhat Paşa, İstanbul'a varma aşamasında olduğu sırada Sinan Paşa İstanbul'da bulunan Şam askeri ile birlikte Silahtar ağası Rıdvan Ağa'yı onu katletmek üzere gönderdi. Ferhat Paşa yolda Şam askerine yakalanmış, hesapsızca altın ve gümüş dağıtmak suretiyle kurtulmuştu. Şam askerinin altınları paylaşma kavgasına düşmesi sonunda kurtularak İstanbul'a gelen Ferhat Paşa valide sultana da yüklü miktarda altın ve gümüş vermek suretiyle katli istikametinde çıkarılan fetvayı etkisiz hale getirmeyi başarmıştı. Sinan Paşa Ruscuk'a varıp sefer işleriyle meşgul iken Damad İbrahim Paşa, saklanmakta olan Ferhat Paşa'yı hile ve yalanlarla kandırarak affedildiğine ikna etmiş, bu suretle tedbiri elden bırakan Ferhat Paşa'yı yakalatarak 5 Safer 1004 / 10 Ekim 1595 tarihinde öldürmüştü.³⁶

Zuhuri Danışman, Na'ima'nın o dönemde yapılabilecek en ileri düzeyde ama zarif üslupla padişahı tenkit ettiğini belirtmekle doğru bir tespit yapmıştır. Padişahın ne kadar kolay etkilendiğini gözler önüne seren bir olaylar dizisi söz konusudur. Padişah daha cülus ederken çoğu beşikte 19 kardeşinin boğdurulmasına rıza göstermişti. Bu gösterişli katliamı yapan aslında padişah olamazdı. Ona kulluk ve nedimlik yarışında olan sefiher güruhu böyle büyük bir katliamı padişaha kulluklarını ispat etmek üzere planlamışlardı. Yoksa böyle demirden muhafazalı bir entrika ağı ve bu ağı örmüş olan entrikacılar güruhunun isteği dışında bir şehzadenin iktidar yarışına girişmesi mümkün olamazdı. Esasında padişah iktidarı

³⁶ Bu hususu Na'ima şöyle nakleder: “Kelam-ı munsifane (İnsafılı söz): Merhum Ferhad Paşa'nın Acem seferlerinde bu kadar hizmeti ve Şah oğlunu götürüp a'daya (duşmana) bu merteye hakaretine karşı bu vechile mükafat olundu! Merhum Sultan Murad Han, merhum paşanın (Ferhad Paşa'nın) kadrini bilip daima himaye ederdi. Lakin Sultan Mehmed Han safdil ve sade-derun (saf yürekli), hile ve hud'a yollarını henüz öğrenmemiş olduğu için, garaza binaen söylenen uydurma sözlere inanıp, ahval böyle oldu.” Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 127, 128; Peçevi, II, s. 157. Ferhat Paşa'nın katledilmesiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Hazan Bey-Zade, II, s. 443 vd.

görüntüsü altında oligarşik nitelikli bir elit hâkimiyeti mükemmel işler görünmektedir.

Ferhat Paşa ile Sinan Paşa ve şürekâsı arasında bir döneme damgasını vurmuş olan iktidar mücadelesinin son raundu da bir hayli ilginç noktalar içermektedir. Yukarıda özetle belirtildiği üzere, bu iktidar savaşının altında, valide sultan ile birlikte hareket ettiği anlaşılan sadaret kaymakamı Damat İbrahim Paşa'nın iktidarı kendi istekleri doğrultusunda yönlendirme stratejisi yatmaktaydı. Sinan Paşa Ferhat Paşa'yı İbrahim Paşa'nın yardımı ile katlettirip sadrazamlığı almayı başardıktan sonra fiilen devam etmekte olan Eflak seferinde gösterdiği başarısızlıklar üzerine azledilme aşamasına gelmişti. Bu kez Sinan'ın yerine geçmeye kararlı olan Damat İbrahim Paşa Sinan'ı azlettirmek üzere kulis kurmuş, bir hayli muvaffak olmuştu. Sinan'ın amel-mande olduğu hususunda yürütülen kampanya etkili olmuşsa da, İbrahim Paşa'nın Ferhat Paşa'nın katledilmesi aşamasındaki kötü niyetleri padişah tarafından anlaşıldığından Sinan Paşa azledilmesine rağmen sadarete Mehmet Paşa getirilmiş, kendisine sadaret mührü verilmemişti. İbrahim Paşa, ancak Sinan Paşa'nın ölmesi aşamasında Sadrazamlık mührünü alabilecekti (4 Nisan 1596)³⁷.

İbrahim Paşa'nın sadrazam olması sırasında padişah hocalığını sürdüren Hoca Sadeddin ile amansız rakibi şeyhülislam Bostanzade arasında üst düzey bir ihtilaf yaşandı. Eflak prensi Mihal'in isyanı üzerine iki üst düzey ulema farklı rey beyan etmişlerdi. Hoca Sadeddin Mihal'in af edilmesini önererek istimalatçı bir yaklaşım sergilerken, Bostanzade cezalandırılmasını ve Eflak'ın tümüyle eyalet haline getirilmesini, voyvodalığın bütünüyle ilga edilmesini istiyordu. Hoca ile şeyhülislam arasındaki ihtilaf tatsız bir münazaaya dönüşmüş, konunun uzlaşma ihtimali olmadığı anlaşılınca şeyhülislam uzlaşmadan terk etmişti. Damat İbrahim Paşa'nın sadrazamlığının tebrik edilmesi için toplanan mecliste ortaya çıkan bu münazaa Hoca Sadeddin'in

³⁷Peçevi, II, s. 178.

galibiyeti ile sonuçlanmış gibi idi.³⁸ Ulemanın iktidar amaçlı rekabeti padişah ve sadrazamın bilgisi dâhilinde cereyan ettiği için, esasında söz konusu iki en üst makamın itibarı aşınıyordu. Kanuni döneminde bu tür bir tartışma yaşandığında, padişahın Ebusuud'a rakibi Kemal Paşazade'yi cezalandırma yetkisi vermesini hatırlayalım. Kanuni'nin bu müsamahasız tavrının padişahlık makamının itibarını korumaya yönelik olduğunu belirtmeliyiz.

Hoca Sadeddin ile rakipleri arasındaki iktidar yarışının başka kılıflarla sürdüğünü görüyoruz. Hoca Sadeddin padişahla birlikte Eğri Seferi'ne çıkarken, İstanbul kadılığına oğlu Esat Efendi'yi tayin ettirmiş, ancak, bu sıralarda sadaret kaymakamı olan Hadım Hasan Paşa Valide Sultan'ın desteği ile sabık İstanbul kadısı Abdülhalim Efendi'nin azledilmesini iptal ettirip Esad Efendi'nin göreve başlamasını engellemişti.³⁹ Hoca Sadeddin Efendi meseleyi sadrazam İbrahim Paşa'ya iletince, o da Hoca Sadeddin Efendi'nin bu olaydan duyduğu teessürü padişaha iletmiş; padişah, uygulamanın valide sultanın kararı olduğunu ve Esad Efendi'nin Rumeli Kazaskerliği ile yetinmesini istemişti.⁴⁰

Valide Sultan'ın padişahdan daha yüksek bir otorite taşıdığını kesin olarak ortaya koyan bu hadise, İstanbul'daki iktidarın fiilen kaç odaklı olduğu hakkında bazı ipuçları veriyor. Hoca Sadeddin, aslında başından beri Damat İbrahim Paşa ve ekibinin hazzetmediği bir kişi idi. Bostanzade ile önceki sadaret kaymakamı ve şimdiki sadrazam İbrahim Paşa arasında uyuşma mevcuttu. İstanbul kadılığının Sadeddin Efendi'nin oğlu Esat Efendi eline geçmesi sadrazam ve ekibi için tehlikeli bulunmuş olmalıdır. Esat Efendi'nin kadılığının engellenmesinin esasında valide Sultan'ı etkileme mevkiinde olan Damat İbrahim Paşa'nın planı olduğu rahatlıkla belirtilebilir. İbrahim Paşa, padişaha bunu

³⁸ Hasan Bey-Zade, II, s. 485-487; Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 140 - 143.

³⁹ Hasan Bey-Zade, II, s. 488, 489.

⁴⁰ Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s.143.

sezdirmeksizin, üst düzeyde kurumlaşmış bir entrika ağı ile gerçekleştirmektedir.

Hoca Sadeddin ile Çağalazade Sinan Paşa, İbrahim Paşa ve onunla aynı politik zeminde yürüyen Bostanzade ekibine karşı müteakip rauntta başarılı olmuş görünüyor. Eğri Seferi'nin kararı Koca Sinan Paşa'nın padişaha telkini ile gerçekleşmişti. Ancak, onun ölümünden sonra yapılan seferde padişahın yanında Çağalazade Sinan Paşa bulunuyordu. Çağalazade Sinan Paşa, Haçova Meydan Muharebesi'nde ilk safhada başlayan panikte en önce kaçanlar arasında yer almasına rağmen, nihai toparlanma ve zafer sonrasında padişahın yanına ilk gidenlerden olmuş, zaferi kendisinin kazandığını iddia ederek düşmanı kovalamakta ve savaşın son safhasını yönetmekte olan Damat İbrahim Paşa'nın azledilmesini ve kendisinin sadrazam olmasını sağlamıştı.⁴¹ Böyle saldırgan şekilde yapılan emrivakinin geçerli olmasının arkasında esasında Hoca Sadeddin Efendi'nin İbrahim Paşa'ya duyduğu kin yatıyordu. Hoca Sadeddin ve etkili vezir Gazanfer Ağa padişahın bu emrivakiyi kabul etmesinde etkili olan şahıslar idiler. Hoca Sadeddin bu olayın arkasından Gazanfer Ağa'ya baskı yaparak döneklik yapmamasını, kararının arkasında olmasını, padişahın sadaret hususunda kararını değiştirmesinin ciddi fitneye yol açacağını belirtmiş, bunu padişaha bizzat söylemesini istemişti. Gazanfer Ağa, böyle mahrem bir konuyu kendisinin padişahla konuşma makamında olmadığını açıklamış, o sırada “nadan” Türklerden biri olan Ahmet Ağa bu görevi üstlenmişti.⁴²

⁴¹Peçevi, II, s. 191.

⁴²Na 'imâ'nın Türk imajını yansıtan ifadeleri kanaatimizce bir çağa damgasını vuran elitist zihniyetin turnosol kağıdı gibidir. Na 'imâ, I, s.168. “Mirahor Ahmed Ağa bir nadan (cahil, kaba, nobran) Turk?! olmağın, cur'et edip “Hoca Efendi lisanından bu nasihati padişaha nakletmekte ne hata vardır?” diyerek, bunu padişaha söylemeği üzerine aldı.” Aynı eser, s. 169.

Gazanfer Ağa ile Çağalazade Sinan Paşa etnik menşe itibariyle aynı cinsten idiler ve birbirlerini destekliyorlardı.⁴³ Gazanfer Ağa Mirahor Ahmed Ağa'nın bu işi nasıl yapacağını ayrıntısıyla izah ederek yerine getirmesini sağladı. Bu plan işe yaradı ve Çağalazade sadrazamlığını sürdürdü. İbrahim Paşa gözden düştü.⁴⁴

Tımarlı ve dirlik taifesinin bahaneyle dirliklerinin alınmasına karar veren ve uygulayan Çağalazade, Celali İsyanlarının alevlenmesinin baş müsebbibi olarak gösterilir. Diğer bir kötülüğü, Kırım hanı Gazi Giray'ı azledip yerine Fetih Giray'ı ataması ve bu suretle başlayan Kırım ayaklanmasının Fetih Giray'ın ölümüne yol açmasıdır.⁴⁵ Bahsedilen iki iktidar odağının mücadelesinde bir sonraki raunt İbrahim Paşa ve müttetikleri tarafından kazanılmış ve rakip taraf tasfiye edilmiştir. Sefer dönüşü sonrasında muhtemelen İbrahim Paşa'nın marifetiyle mesele padişaha izah edilmiş, Çağalazade'den sadrazamlık mührü alınarak tekrar İbrahim Paşa'ya verilmiştir. Akşehir'e sürgün edilen Çağalazade ömrünün sonuna kadar orada atıl vaziyette oturmuştur. Durum Hoca Sadeddin ve ekibi için de aynı olmuştur. Hoca, padişah hocalığından azledilmiş, bundan sonra silsile-i ulemaya karışmaktan men edilmiş, münzevi hayat yaşamaya mahkûm edilmiştir. Çağalazade ve Hoca Sadeddin'in tüm taraftarları da makamlarını kaybetmişler ve etkisiz konuma indirilmişlerdir.⁴⁶ Osmanlı merkezinin kaypak zemininde Hoca için her şeyin bitmediği aşığıda kısaca belirtilecek olaylarda görülecektir.

Bostanzade ve Hoca Sadeddin Rekabeti (1597-1599)

Nişancı Lami-Ali Çelebi Eğri ve Tabur fetihnamelerini acele ve ifratçı anlayışla Çağalazade namına yazması nedeniyle

⁴³ "Gazanfer Ağa dahî, Firenk olup, Cigala-zâde cinsiyetde hem-rengolmağla..." bzk. Hasan Bey-Zade, II, s. 538.

⁴⁴Na 'îma, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 170.

⁴⁵Peçevi, II, s. 192; Na'îma, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 171.

⁴⁶Peçevi, II, s. 193; Na'îma, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 173.

cezalandırılmış, azledilerek yerine Musa Çelebi divana nişancı olarak dâhil edilmişti. Hoca Sadeddin'in müzmin rakibi ve düşmanı olan müftü Bostanzade ve Çağalazade'nin rakibi olan Hadım Hasan Paşa büyük neşe ve coşku ile Davut Paşa Sahrası'na dâhil olarak el öptüler.⁴⁷

Hoca Sadeddin'in tüm ekibini tasfiye istikametinde hareket eden yeni iktidar sahipleri, Hoca'nın oğlu, Anadolu Kazaskeri Mehmed Efendi'yi azlettirip yerine Hasan Can sülalesine büyük düşmanlığıyla tanınan Mekke-i Mükerrreme'den azledilmiş "Kuş-Yahya" yı tayin ettirdiler. Hoca Sadeddin'in rakipleri zafer kazanmış, tam tekmil vaziyette iktidarı ele geçirmişlerdi. Müftü Bostanzade, Kuş Yahya ve yanlarında meşhur şair Baki Efendi sadrazam meclisinde İbrahim Paşayı ikna ederek eski Hoca'nın Mekke'ye sürgün edilmesi için telhis yazdırdılar.⁴⁸ İbrahim Paşa bunun uygulanabilir olmadığını düşünmüş olmalı ki iki gün geciktirdikten sonra padişaha yakın ağalara gönderdi. Mazul Hoca Sadeddin meseleden haberdar olup Padişah yakınlarına mektup yazdırarak Hoca'nın bir pir olduğunu, bedduasının çok etkili olacağını yaydırarak sürgün kararının uygulanmasını engelledi.⁴⁹

İbrahim Paşa sadaretini koruyamayacak, Kırım meselesinde üst düzey yanlışlarından dolayı padişahın teveccühünü kaybedecektir. Yerine tayin edilen Hadım Hasan Paşa, padişahın annesini altınlara ve hediyelere boğarak onun iradesini satın alıyor, padişah ise annesinin sözünden çıkamıyordu. İktidar inşasında esas etkinin bu suretle rüşvet ve irtikâp olduğu netlik kazanıyor. Padişah sadrazam değiştirme ve yenisini atama hususunda Şeyhülislam Bostanzade'nin görüşlerini almış, şeyhülislam normalde İbrahim Paşa'nın yerinde kalması için padişahı yoklamış, bunun mümkün olmadığını anladıktan sonra ikinci vezir statüsündeki Cerrah Mehmet Paşa'yı önermiştir.

⁴⁷Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 174.

⁴⁸Hasan Bey-Zade, II, s. 548, 549.

⁴⁹Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 175.

Ancak, belirtildiği üzere padişah annesinin kararıyla hareket ederek Hadım Hasan Paşa'yı sadrazam yaptı.⁵⁰ Padişah'ın esasında yeteneksiz ve değersiz bir kişi olan Hadım Hasan Paşa'yı desteklediğini fark eden Bostanzade, derhal padişahın reyini istikametinde görüş bildirdi.⁵¹ Bu dönemin yıldızı, dönemin ifadesiyle, hilafet incisinin sedefi (sade-i dürr-ü hilafet), padişah annesi Safiye Sultan idi. Hasan Paşa, Safiye Sultan'ı büyük meblağlarda paraya gark ederek adeta iradesini teslim alıyor, ona istediği istikamette yön veriyordu. Safiye Sultan demek padişah demek olduğundan, esasında devletin iradesi tam anlamıyla sadrazam Hadım Hasan Paşa'ya geçmiş bulunuyordu. Hasan Paşa gücünü rüşvet yoluyla irtikâp ettiği servetinden alıyordu. Bir nevi güç zehirlenmesine uğramış olup iktidarının sarhoşluğu içinde valide Sultan'ın itibarıyla oynama, onu rüşvetle etki altında tuttuğunu etrafına yayma gafletinde bulundu.⁵²

Valide Sultan'ın en önemli sırdaşı olduğu anlaşılan kapı ağası Gazanfer Ağa ile de arasını açması sonunu hazırladı. Frenk asıllı Gazanfer Ağa'nın Safiye Sultan'ı yönlendiren önemli şahsiyet olduğu anlaşılıyor. Sadrazam Hasan Paşa Gazanfer Ağa'nın ortadan kaldırılmasını planlamış, bu planını padişaha açma gafletinde bulunmuştu. Annesinin bu en önemli sırdaşını katletmeye yanaşmayan padişah nezdinde Hasan Paşa'nın itibarı bitmişti. Hasan Paşa'nın sonunu hazırlayan olay buydu. III. Mehmed bahis konusu hadiseyi annesine nakletmiş ve Hasan Paşa'nın ortadan kaldırılmasıyla ilgili süreç başlamıştı. Gazanfer Ağa Hasan Paşa'nın valide hakkında dile getirdiği itibar kırıcı sözleri bir bir ortaya dökmüş ve Hasan Paşa'nın sonunu hazırlamıştı.⁵³

⁵⁰Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 187.

⁵¹Hasan Bey -Zade, II, s. 565, 566.

⁵²“Beni valide sultan haraca kesmiştir” deyip dururdu. Bu korkunç sözleri bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak söylemekten çekinmezdi.” Hasan Bey-Zade'den naklen, Peçevi, II, s. 196; Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 188.

⁵³Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 189.

Bu sırada Şeyhülislam Bostanzade vefat edip sadrazam Hasan Paşa şeyhülislamlığın Şair Baki Efendi'ye verilmesini teklif etmişti. Artık itibarını kaybetmiş olan Hadım Hasan Paşa'nın teklifinin aksine şeyhülislamlık Hoca Sadeddin Efendi'ye tevcih edildi. Hasan Paşa bütün gücüyle direndiyse de engel olamadı.⁵⁴ Hoca Sadeddin Efendi ömrünün son safhasında hem padişah hocası, hem de şeyhülislamlık makamına geçmiş oldu.⁵⁵

Biraz önce İstanbul'dan sürgün edilmesi an meselesi olan Sadeddin Efendi'nin şimdi itibarlı konuma geçmesi, esasında Gazanfer Ağa ile Safiye Sultan'ın politik çıkarlarının icaplarının yerine getirilmesinden başka bir şey değildi. Hoca Sadeddin Efendi, pusuda bekleyen İbrahim Paşa'nın Hadım Hasan Paşa yerine sadrazamlığa atanması an meselesi iken bunu engellemiş ve sadrazamlığa Cerrah Mehmet Paşa'nın atanmasını sağlamıştı.⁵⁶ Böylece, hayatının son döneminde rakiplerini tasfiye etmeyi başarmıştı.⁵⁷

Bu arada İbrahim Paşa için henüz bütün perde kapanmış değildi. Hoca Sadeddin'in desteği ile sadrazam olan Cerrah Mehmet Paşa Eflak ve Macaristan hattında devam eden şiddetli savaşların serdarlığını Satırcı Mehmet Paşa'ya bırakmıştı. Satırcı Mehmet Paşa'nın kesin olarak başarısız olması, Sadeddin ve Cerrah Mehmet Paşa'nın da başarısız olması anlamına geliyordu. Sadrazamlık bu şartlar altına üçüncü kez Damat İbrahim Paşa'ya intikal etti.⁵⁸

Pasif bir sadrazam olan Cerrah Mehmet Paşa fiili iktidarı Satırcı Mehmet Paşa'ya devretmek suretiyle Sadeddin ve kendisine gerçek bir iktidar sağlayamamış, Satırcı Mehmet Paşanın da

⁵⁴Hazan Bey-Zade, II, s. 570, 571.

⁵⁵Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 190.

⁵⁶Hazan Bey-Zade, II, s. 573.

⁵⁷Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 191.

⁵⁸Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 217 - 218. Satırcı'nın başarısız olmasının sebebi, nikris hastalığına duçar olması idi. Peçevi, II, s. 208.

sonunu hazırlamıştır. Bunun farkında olan Hoca Sadeddin, Satırcı'yı İstanbul'dan uyararak başarılı olmasını sağlamaya gayret etmiştir, ancak, mavaffak olamamıştır.⁵⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasetinde rol oynayan temel başarı ölçütünün seyfiye paradigmasında kesin bir şekilde savaş ve galibiyet olduğunu tespit edebiliyoruz. Padişahın annesi Safiye Sultan'ın basit bir piyonu olmasına, Safiye Sultan'ın tüm stratejisini kapı ağası Gazanfer Ağa vasıtası ile planlamasına rağmen, her şey padişah, kapı ağası ve valide Sultan'ın mutlak iradesi etrafında şekillenmiyordu. Bu üçlünün irade anlamında şekillendirici unsuru olan valide Sultan'ın dayandığı ana paradigma, zafer veya galibiyet idi. Valide Sultan ve kapı ağası Gazanfer'in tüm paradigmayı birbiriyle sonsuz yarış içinde olan kapıkullarının yarışı üzerine bina ettikleri görülüyor. Saray, bu yarışı kazananları ödüllendiren bir mekanizmaya dönüşüyordu. Esasında bunun yadırgatıcı bir tarafı yoktur. Ancak, meselenin tek yönlü veya tek sebep içinde ele alınması yanıltıcı olacaktır. Buradaki başarı ölçütünün savaş veya galibiyet olarak belirlenmesi kesin yanıltıcı bir faktör olmaktadır. Esasında savaşta galibiyeti belirleyen temel unsurlar üzerinde odaklanıldığında ortaya daha farklı kriterlerin çıkacağı açıktır. Kurumsal disiplin, liyakat, bilgi, teknoloji, ekonomi, strateji, iç ve dış politikada jeopolitik önceliklerin doğru tespit edilip edilmediği gibi faktörler açısından değerlendirildiğinde, bir sadrazamın kazandığı galibiyetin esasında devlet açısından birinci ehemmiyet taşımayabileceği anlaşılmaktadır.

Üçüncü kez sadrazam olan İbrahim Paşa, bir yolunu bularak fiili olarak Sadeddin ekibinin politik temsilcisi olan Satırcı Mehmet Paşa'yı katletti.⁶⁰ Hoca Sadeddin, ömrünün son dönemini azılı

⁵⁹ Hoca Sadeddin, bütün içtenliği ile Satırcı'nın başarılı olmasını istiyor, onu İstanbul'dan yazdığı mektuplarla uyarıyor ve taktikler veriyordu. Bkz. Na'imâ, I, s.208.

⁶⁰Hazan Bey-Zade, II, s. 604; Peçevi, II, s. 210; Na'ima, I, Zuhuri Danişman Neşri, s. 220 - 223.

rakibi İbrahim Paşa'nın sadrazamlığı altında geçirdi. 21 Rebiülahir? 1008/1599'da vefat etti. Yerine Rumeli Kadiaskerliği'nden emekli Sunullah Efendi müftü oldu.⁶¹

Sunullah Efendi Zamanında İktidar Savaşları

Hoca Sadeddin Efendi'nin yerine geçen şeyhülislam Sunullah Efendi'nin siyasetle ilgilendiği hususunda ilk veriler, Yahudi Kira Kadın'ın insanlık dışı bir şekilde katledilmesinde teşvikçi bir rol oynaması ile ortaya çıkıyor. Yahudi Kira olarak bilinen kadın, XVI. Yüzyılın sonlarında İstanbul'da iktisadi ve idari boşluktan yararlanarak parasıyla para kazanan bir şahıs idi. Bu kadın, döneminin saray entrikalarında rol oynamış, iltizam sistemi içinde meşru olmayan yollardan parasını kat kat artırmıştır. Bastırdığı sahte akçeler sipahiye verilmek istendiğinde sipahiler ayaklanarak onu öldürmüş, kadının fercini çıkararak haksız bir şekilde mansıp almasında rol oynadığı kişilerin evlerine asmışlardır.⁶²

Yahudilerin rol oynadığı hukuk dışı atamaların yarattığı sosyal patlamalara şahit olunmaktadır. Anadolu'da Celali isyanlarının başlamasının da aynı zamana denk geldiğini belirtmek gerekir. Böylece, uzun süren saray entrikaları ve iktisadi bozulmaların yarattığı huzursuzluklar başladı. Sunullah Efendi'nin kardeşinin oğlu Çelebi Kadı'nın, Celali isyancılarının ilki ve en büyüklerinden olan Karayazıcı Abdülhalim'den yüklü miktarda para aldığı ve karşılığında Sinan Paşazade Mehmet Paşa'nın azledilmesini sağlamaya çalıştığı yönünde Na'ima'nın Hasan Beyzade'den naklen verdiği bilgiler, meselenin başka bir boyutunu meydana getirmektedir.⁶³

⁶¹Na 'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 231. Hoca Sadeddin'in ölümü ve Sunullah Efendi'nin atanmasıyla ilgili farklı tarihlere rastlanır. Bkz. Hazan Bey – Zade, II, s. 615n.

⁶²Na 'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 238.

⁶³Na 'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 241. Karayazıcı'nın Sinan Paşazade'yi azlettirmek için padişaha sunduğu mektup bizzat Çelebi Kadı tarafından kaleme alınmıştı. Bkz. Peçevi, II, s. 238.

Naima'nın, Karayazıcı'yı "etrak-ı bi- idrakten bir Türk" olarak tasvir etmesi, İslam askerinin Macaristan'da kutsal gaza ve cihat görevini yerine getirirken idraksiz Türkler ve Kürtleri isyan ve eşkıyalıkla bu cihadi baltalamaya yönelmekle suçlaması, bir de, Sunullah ailesinin bu idraksizlerle işbirliği yaptığını belirtmesi yorumlanmaya muhtaç çelişkiler meydana getiriyor. Özellikle hatırlanması gereken husus, Fatih'in kurduğu sistemde Türklere yer olmadığı, şeyhülislamlık makamının Kanuni ile birlikte etkin bir şekilde medreseli Türklerin Osmanlı sistemi içine dahil olmasının yolunu açtığı, bu süreç içinde Türklerin tedricen sisteme dahil olmayı sürdürmeleridir. Devşirme kökenliler bu yeni süreçten rahatsız olmakta, bunu "idraksiz Türk ve Kürt" olarak yorumlamaktadırlar. Türklerin aşağılanması istikametindeki eğilim, ilginç bir şekilde Türk kökenli medreseli ulema da görülmektedir. Bu durum, medreselilerin, Enderunluların teşkil ettiği genel psikolojiyi benimsemeleri şeklinde yorumlanabilir. Sadeddin Efendi'den itibaren şeyhülislamlık makamının Türkleri merkezi siyasete entegre ettiği gerçeği ortaya çıkıyor. Sunullah ailesinin Türk kökenli Karayazıcı ile ilişkili olması da bu merkezde önem arz etmektedir.

Bu vesileyle, Naima'nın Türklük ile İslam'ı zıt unsurlar olarak görmesinin altını çizmek gerekir. Burada İslam, universal Osmanlı imparatorluk anlayışının dinsel boyutunu teşkil etmekte ve zamanın ruhunda yüksek bir değer taşımaktadır. Türklük ise etnik bir mertebede ele alınarak bu universalizmin içinde basit bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Osmanlı universalizmi İslam ile kendisini ifade etmektedir. Osmanlı elitlerinin nazarında İslam universalist bir nitelikte, Türklük ise mahalli nitelikte olmak bakımından da iki zıt karakteri temsil etmektedir. Bu, Ortaçağ universalizmine saplanıp kalan ve modern çağın milli monarşik geleneğine adapte olamayan Osmanlıların Türk tarihi içinde yarattığı ciddi bir sorunsalı teşkil etmektedir.

Şeyhülislam Sunullah Efendi, sadrazam Hasan Paşa ile ihtilafa düştü ve sadrazam tarafından azlettilerilerek yerine Hocazade Mehmed efendi getirildi.⁶⁴ Sadreyn ve İstanbul kadılıklarına da yeni atamalar yapıldı.⁶⁵ Bu iktidar kısa zaman içinde değışerek yeniden Sunullah Efendi ekibi iktidara gelecektir.

1602 tarihinde bir yandan Deli Hasan isyanı şiddetli şekilde devam ederken, diğeryanda Avusturya cephesinde savaş yapılyordu. Söz konusu tarihte açıkça iktidar inşası için tertiplendiğı anlaşılan sipahi isyanı sonunda, sipahilerin dayatması üzerine Saatçı Hasan Paşa azl edilerek yerine Güzelce Mahmud Paşa kaymakamlığa atandı. Bu iktidar değışiminin en önemli boyutu, Sunullah Efendi'nin ikinci kez şeyhülislam olması idi. Bu çerçevede, Anadolu kadıaskeri Esad Efendi'nin yerine İstanbul kadısı Ebu'l-Meyamin Mustafa atandı, onun yerine ise Abdülvehhap Efendi getirildi.⁶⁶

Ordunun Avusturya cephesinde olduğı aşamada (1011/1602) Anadolu'da baş gösteren Celali isyanları devleti meşgul eden en önemli iç sorun idi. Acil devlet meselesi nedeniyle sipahilerin emrivakiyle yaptırdığı ayak divanı şöyle cereyan etti: Padişah kendisi için hazırlanan tahtına oturup şeyhülislam Sunullah Efendi, Kaymakam Mahmud Paşa, Sadreyn Ahizade ve Ebu'l - Meyamin Mustafa Efendiler, ulemadan müderrislere varıncaya kadar otuz nefer ayan ve diğerydivan erbabı huzurunda şikâyetçi sipahilerin sözcüleri Hasan Halife, Poyraz Osman ve Kâtip Cezmi padişaha vasıtasız olarak arzı hal sundular. Uzunca bir arz-ı hal ile Celali isyanlarının yarattığı sorunları, bunların devlet ve halk üzerindeki yıkıcı etkilerini özetlediler. Sipahiler, bu tür yıkıcı olayların tedbir alınmaması nedeniyle geliştiğini iddia ediyorlar ve sorumluların cezalandırılmasını istiyorlardı. Bu olayda sorumlu olarak suçlananlar, olan bitenden padişahı yeterli ölçüde haberdar

⁶⁴Hazan Bey-Zade, II, s. 666.

⁶⁵Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 262.

⁶⁶Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 317.

etmeme suçunu işleyen Sadaret kaymakamı Saatçı Hasan Paşa; müsteşar-ı saltanat ve mu'temen-i umur u mülk-i millet olan dördüncü vezir Tırnakçı Hasan Paşa, boynu vurulmak üzere çökertilmişken, yaptıkları çalışmalarını belgeleriyle ispat ederek kurtuldular. Bu olayda suçları sabit görülen kapı ağası Gazanfer Ağa ve darüssade ağası Osman Ağa'nın kelleleri kılıçla uçuruldu.⁶⁷

Bu olay, münferit bir saray entrikası olarak değil, önceki ve sonrakilere benzer, süreklilik taşıyan iktidar inşa yöntemlerinin örneği olarak görülür ise, tertipleycisi olarak öne çıkan heyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun idari mekanizmasını açıklamakta kullanılabilir. Bu sipahi isyanı esasında derin sebeplere dayanıyordu. Daha önce Damat İbrahim Paşa ve Sadeddin Efendi şahsında ortaya çıkan eklektik siyaset büyük benzerlikle tekrarlanıyor gibidir. Sadrazam Yemişçi Hasa Paşa ile zıt olan Sunullah Efendi, söz konusu sipahi isyanı ile şeyhülislam olmakla kalmıyor, Yemişçi Hasan Paşa'nın katledilmesini sağlamak suretiyle yeni bir iktidar inşasını gerçekleştiriyordu.

Sunullah Efendi'yi arka planda sahneye süren kişi sadaret kaymakamı Mahmut Paşa idi. Yemişçi Hasan Paşa, Avusturya cephesinin selamete eriştirilmesi için Macaristan sınırlarında tedbirler alırken, merkezde kendisinin katledilmesi için darbe hazırlıkları üst düzeyde cereyan etmekteydi. Sadrazam merkezden kendisine yapılan acil çağrı ile sarsıldı ve apar topar İstanbul'a dönmek zorunda kaldı.⁶⁸ Morava Nehri'nin taşkınlarının yarattığı arızalı araziden zorlukla geçerek yaptığı yolculuk sonunda İstanbul'a varacaktır.

Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa, kapı kethüdası Yemenli Hasan Ağa'dan gelen şu uyarıyı almıştı: "Vücudun sana lazımsa çok acele gelesin!" Sadrazamın saraya varmakta gecikmesi, darbenin

⁶⁷Na 'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 318.Hazan Bey – Zade, II, s. 691, 692.

⁶⁸ Ayrıntılar için bkz., Hazan Bey – Zade, II, s. 693 vd.

gerçekleşmesini sağlar ve hayatına mal olabilirdi. Bu şartlarda sadrazam bütün süratiyle saraya varmaya gayret etti.⁶⁹

Sadaret kaymakamı Mahmud Paşa ile Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin tertibi olduğu kesin olan bu darbe Yemişçi Hasan Paşa'nın merkeze gelmesi üzerine ertelenmek şöyle dursun, fırsat telakki edilerek uygulamaya konuldu. Yemişçi'nin merkeze çağrılmasının da darbe stratejisinin gereği olup olmadığı ayrıca sorgulanmalıdır. Sadrazam, şeyhülislam ve sadreyin ile ilk geldiği andan itibaren görüşmek istemiş, ancak, padişah huzuruna çıktıktan sonra vakit iyice geç olduğundan görüşmeleri sabaha ertelemiş, kendileriyle sabahleyin görüşeceğini haber vermişti. Sabah olduğu halde ortalıkta şeyhülislam ve sadreynden kimse yoktu. Sabahleyin zorba başları müftüye varıp sadrazamın katli için fetva istemişler ve şeyhülislam da bu fetvayı vermişti. Zorbalar fetvayı Mahmut Paşa'ya götürdüler ve Mahmut Paşa hızla uygulamaya koydu. Mahmut Paşa fetvayı uygulamak üzere sadreyne (Rumeli ve Anadolu kazaskerleri) teslim etti. Mahmut Paşa, sadreyne "bu fetva meşrumudur?" diye sordu, onlar da meşrudur dediler. O halde siz dahi meşru olduğunu tasdik edin direktifini verdi.⁷⁰ Akabinde, Yemişçi Hasan Paşa'nın katledilmesinin meşru ve zorunlu olduğunu, fetvanın gereği yapılmazsa fitnenin büyümesinin büyük ihtimal olduğunu telhis ile padişahabildirdi. Padişah, Hasan Paşa'nın uyarıları üzerine bu emri uygulamaktan kaçındı. Sadrazam, Mahmut Paşa'nın bu fesadı tertip etmek için sipahi zorbalarına otuz bin flori dağıttığını, kendisine komplo kurulduğunu bildiriyor, kendisine müsaade edildiği takdirde bu kalkışmayı bastırıp yeniden hukuk ve kanunu inşa edebileceğini hatırlatıyordu.⁷¹

Mahmut Paşa'nın darbe planladığına iyice kanaat getiren padişah, Yemişçi Hasan Paşa'nın yanında yer aldı, fetvayı

⁶⁹Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 319.

⁷⁰Hazan Bey – Zade, II, s. 698.

⁷¹Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 321.

uygulamadığı gibi Mahmut Paşa'nın katli için emir verdi.⁷² Mahmut Paşa saklandığından bulunamadı. Bu arada kendisini katletmek üzere sipahilerin kullanıldığını bilen sadrazam, sipahilerin karşısına yeniçerileri çıkararak isyanı bastırmayı planlamış ve yeniçerilere sığınarak bütün varlığıyla isyancıların karşısına dikilmişti. Padişah'ın da sadrazam yanında olduğunu ve Mahmut Paşa'nın katli için ferman verdiğini duyan sipahiler, Yemişçi Hasan Paşa'yı katletmek üzere saraya harekete ettiler. Kapının kapalı olduğunu gören sipahiler, akşam olduğundan kapının kırılması ve hareketin gerçekleştirilmesini ertesi güne bıraktılar.⁷³

Aynı aşamada Yeniçeri Ağası Kapısı denilen saraya sığınmış olan sadrazam, bu bilgilerin sahibi ve aktarıcısı olan tarihçi Mustafa Na'imâ Efendi'ye bir haberci göndererek okkasıyla birlikte Yeniçeri Ağa Kapısı Sarayı'na davet etti. Na'imâ, saraya varınca, sadrazamın, karşısında ayakta duran Yeniçeri Ağası ve maiyetiyle meclis aktinde olduğunu gördü. Sadrazam, kendisini gördüğünde yanına çağırarak padişaha hitaben bir kâğıt yazdırdı. Söz konusu kâğıtta sadrazam padişaha, halen şeyhülislam olan Sunullah Efendi'nin celali eşkiyasına yardımcı olup biraderinin oğlu Çelebi Kadı vasıtasıyla Celali Karayazıcı'dan otuz bin kuruş aldığı, Sinan Paşazade Mehmet Paşa'yı azlettirdiği, bundan başka zorbalar ile ittifak ederek Kapağası ile Kızlarağası'nın başlarını kestirdiğini, hala saltanat vekili Hasan Paşa'yı katlettirmek için fesadını sürdürdüğünü bildiriyordu. Sadrazam, şeyhülislamın azledilerek yerlerine uygun kişilerin atanmasının önemine işaret ediyor, atanmasını istediği kişilerin isimlerini de belirtiyordu.⁷⁴

Sadrazam, geceyi bütün yetkili makamlara buyrultular yazmakla geçirdi. Sabah olduğunda padişaha, sadrazama ve meşru nizama itaat halinde olanların silah ve teçhizatlarıyla

⁷²Hazan Bey-Zade, II, s. 701.

⁷³Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 322.

⁷⁴Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 323.

birlikte Süleymaniye Haremi'nde olmaları emredildi. Sabah namazı kılınıp ortalık aydınlandıktan sonra akşamleyin emir yazılan taifeler ve yeniçeriler Süleymaniye Haremi'nde ve Yeniçeri Ağa Sarayı'nın kapısında toplandılar. Sadrazam toplanan kişilere padişah fermanını okudu. Sadrazama karşı yapılan darbenin zorbarların işi olduğu, bunların ağır şekilde cezalandırılacaklarını ilan etti. Padişahın ve sadrazamın yanında yer alanlar kutlandı, kendilerine teşekkür edildi.

Padişah fermanının okunmasının ardından yeniçeriler, kendilerine tenbih edildiği üzere, halen görevde olan Sunullah Efendi'nin Celali İsyanlarıyla işbirliği halinde olduğu, haksız yere ağaların başlarını kestirdiği için görevden alınması ve hakkında gelinmesini, aynı şekilde, Sunullah Efendi'nin baş şürekâsından olan Mahmut Paşa'nın da katledilmesini talep ettiler.⁷⁵

Meşihat makamının uzun zamandan beri alenen siyasete karışmasının doğurduğu en tehlikeli vaziyet, Osmanlı sarayının iki temel sütununu teşkil eden sipahi ve yeniçerilerin ayrı kutuplarda birleşmesi ve iktidar odaklarının aracı haline getirilmesiydi. Şimdiki olayda Sunullah Efendi tüm siyasi komplolarını sipahiler üzerinden geliştirirken, sadrazam onlara karşı yeniçerileri öne sürüyordu. Bu, Osmanlı askeri sisteminin düzelmek üzere tahrip olmasının yolunu açacak başlıca faktörler arasındadır.

Sunullah Efendi ve Mahmut Paşa'nın tertitledikleri darbe başarısız kılınmıştı. Sipahilere dağılmaları emri verildi, dağılmadıkları taktirde katledilecekleri bildirildi. Sunullah Efendi azledilerek yerine Anadolu kazaskeri Ebu'l-Meyamen Mustafa Efendi tayin edildi. Yemişçi Hasan Paşa, yeni şeyhülislamın asilerin cezalandırılması yönündeki fetvasını da aceleyle ilan etti.⁷⁶ Rodos'a sürülen Sunullah Efendi derdest edilmek üzere kapısına varıldığında firar ettiği görüldü.⁷⁷ Azledilen ve sarayı

⁷⁵Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 325.

⁷⁶Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 326-327.

⁷⁷Hazan Bey-Zade, II, s. 718.

mühürlenmiş Mahmut Paşa ise sofi kıyafetine girip saklanarak canını kurtarabildi. Akabinde zorbalardan takibine koyuldu. Poyraz Osman ve Öküz Mehmet yakalandı, Poyraz Osman, halen şeyhülislam olan Ebu'l-Meyamen Mustafa Efendi'nin mevcut isyanı körükleyen en hızlı elebaşı olduğunu itiraf etti.⁷⁸

Bu darbeyi atlatan sadrazam Yemişçi Hasan Paşa, tam bağımsızlık ve otoriteye sahip olma siyaseti güttü ve rakiplerini acımasızca tasfiye etti. Kendisinden kurtulmak için fırsat kollayan Şeyhülislam Mustafa Efendi, yeniçeri ağası Kasım Ağa, Darüssade ağası Abdürrezzak Ağa ve daha başka çok sayıda hasımları ve düşmanları birleşerek onu ortadan kaldırmaya yöneldi. Hile ve entrikalarla padişahın gözünden düşürülüp katledilmesi için uygun ortam hazırlandı. Şeyhülislam son olarak hakkaniyetle hareket ederek, vezir-i azam'ın zulmü var mıdır? Sorusuna yazılı olarak "değildir" cevabını verdi.⁷⁹ Ancak, sadrazam hakkında hazırlanan darbe tatbik edildi. Sadrazamın valide sultanı uzaklaştırmak niyetinde olduğu şayiası onun katledilmesinin yolunu açtı. Nihayet, uygun bir ortam yaratılarak yakalanıp katledildi.⁸⁰

III. Mehmet (1595-1603)'den sonra tahta geçen Sultan Ahmet (1603-1617) zamanında Sunullah Efendi bir kez daha şeyhülislam oldu. Sultan I. Ahmet döneminde bir süre müftülük makamında bulunan Mustafa Efendi'nin azledilmesi üzerine yerine geçen Sunullah Efendi'nin, Osmanlı dış siyasetine etkisi üst seviyedeydi. Padişahın sefere çıkıp çıkmamasına şeyhülislamlık makamının karar verdiği bu dönem, Osmanlı politik sisteminin örfi yapıdan şer'i yapıya doğru değişiminin hızlandığı bir zaman dilimidir.⁸¹

⁷⁸Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 327-332.

⁷⁹Hasan Bey-Zade, II, s. 740.

⁸⁰Na'ima, I, Zuhuri Danışman Neşri, s. 346 - 350. Hasan Bey-Zade, II, s. 747.

⁸¹ Bahsedilen olaylarla ilgili ayrıntılar için bkz., Hasan Bey-Zade, II, s. 827 vd.

Esat Efendi ve Sultan Osman Vakası

Sultan Osman'dan önce tahta çıkan akıl hastası Birinci Mustafa (1617)'nin tahta getirilmesinde tereddütler yaşanmasına rağmen "hapis hayatındandır, zamanla halet-i ruhiyesi düzelir" düşüncesinde olan Şeyhülislam Esad Efendi'nin rey-i hareket edilerek Osman yerine Mustafa tahta çıkarıldı.⁸²

Sultan Osman'ın vahşice katledilmesiyle sonuçlanan 1622 isyanının başlangıcında da yukarıda anlatılana benzer ulema-askeri çekişmesi kendini hissettirmektedir. Sultan Osman'ın yeniçeri ıslahatına girişme düşüncesinin arkasında Kızlar ağası Süleyman Ağa ile Sultan Osman'ın hocası Ömer Efendi olduğu bildirilir.⁸³ Sultan Osman'ın askeri ıslahatı yapmak için hacca gitme bahanesi ile Mısır ve Şam askerinin teşkil edilerek mevcut yeniçerinin yerine ikame edilmesi planlanmıştır. Hac meselesini Sultan Osman'ın zihnine Ömer Efendi, padişahı telaşa sevk eden bir rüyanın yorumlanması esnasında sokmuştu.⁸⁴

İsyanın gelişme aşamasında hazırlanan ve Sultan Osman'a sunulan kelleleri istenen devlet adamları listesinde bu kişiler de yer alıyordu. Sultan Osman vakasının tırmanmasında rol oynadığı kabul edilen hacca gitme teşebbüsünde Osman'ın hocası teşvikçi rol oynarken, aynı zamanda padişahın kayınpederi olan Şeyhülislam Esad Efendi bu girişime kesin şekilde karşı çıktı. Esad Efendi, bu olayın fitneye yol açmasının kesin olduğunu düşünüyor, damadını ve padişahı tehlikeli bir eylemden uzaklaştırmaya çalışıyordu.⁸⁵ Yukarıda ele alınan süreçlerde gösterdiği tavırlar göz önünde bulundurulduğunda padişah hocası ve şeyhülislamlık mevkiindeki ulemanın politik hareket ettiği anlaşılmaktadır. Ömer Efendi, Sultan Osman'ı hacca gitmeye teşvik ederek yeniçerilerin yerine yeni asker kaydı yapılmasını sağlamaya çalışıyordu. Onun

⁸²Na 'ima, II, Zuhuri Danışman Neşri, s. 706.

⁸³Tuği ve Nai 'mâ'dan naklen, Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 136.

⁸⁴Na 'ima, II, Zuhuri Danışman Neşri, s. 762.

⁸⁵Uzunçarşılı, Aynı eser, s. 136.

bu düşüncelerinin yalnız devleti kurtarma amaçlı mı olduğu yoksa şahsi veya zümrevi çıkarlarla ilgili bir nitelik mi taşıdığı bilinmemektedir. Esad Efendinin tavrının nedenleri de bu aşamada çok net değildir.⁸⁶

Söz konusu isyanda iktisadi olgunun varlığı şüphesizdir. Yeniçeriler, kendilerine teslim edilmesini istedikleri listenin başına defterdar Ahmet Paşa'yı da yazmışlardı. Kellelerini istedikleri listenin padişaha sunulması görevini de yine ulemadan bir heyet yapıyordu. Bu heyetin isyanın gelişmesinde ne gibi bir rolü olduğunu tespit etmeye de kaynaklarımız yeterli değildir. Ancak, padişahın hacca gitmesinden rahatsız olan ve engellemeye çalışan ulema sınıfından nakibüleşraf Gubarî Efendi'nin engellemeyi başaramayınca asileri kışkırttığı yönündeki bilgiler, ulemanın rolünü biraz daha belirginleştirmektedir.⁸⁷

Şeyhülislam Esad Efendi'nin asileri yatıştırmak yerine onların istedikleri fetvayı kolayca vermesi de düşündürücüdür.⁸⁸ Sultan II. Osman'ın katliyle neticelenen olayda isyancıların evvela padişah hocası Ömer Efendi ile Darüssade Ağası'nın kellesini istedikleri görülür.⁸⁹ Şeyhülislam, padişah hocası, sadrazam, sadaret kaymakamı, darüssade ağası ve valide sultanın, XVI. yüzyılın sonlarından Tanzimat'a kadar uzanan periyotta Osmanlıların siyasi hayatlarında rol oynayan asli unsurlar olduğu dikkate alındığında, Sultan Osman vakasında padişah hocasının ve darüssade ağasının kellelerini isteyenlerin esasında Esad Efendi ile evvela darüssade ağalığından azledilen ve sürülen I. Mustafa

---

⁸⁶ Esad Efendi, Kadızade ve onlarla müttefik ulema grubunun padişah hocası Ömer Efendi'ye karşı oldukları ve padişahın isyancılara boyun eğmesini telkin ettikleri görülüyor. II. Osman'ın Esad Efendi ve müttefiklerine isyanı onların kışkırttığını açıkça belirtmesi de bu dönemdeki ulemanın siyasetle ilgisini ortaya koyuyor. Bkz. Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, İkinci Baskı, İstanbul 1997, s. 51, 52.

⁸⁷ Peçevî İbrahim Efendi, II, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1999, s. 384.

⁸⁸ Na'ima, II, Zuhuri Danışman Neşri, s. 765.

⁸⁹ Na'ima, II, Zuhuri Danışman Neşri, s. 766.

yanlısı Mustafa Ağa'nın saraydaki müttelikleri olduğu anlaşılır.⁹⁰ Sabık darüssade ağası Mustafa Ağa, Sultan Osman vakasında darüssade ağası Süleyman Ağa'nın vahşice öldürülmesini müteakip İstanbul'a çağrılarak eski görevine iade edilmiştir.⁹¹

IV. Murat'tan Çınar Vakası'na Kadar Geçen Dönemde İktidar İnşa Yöntemleri

İkinci Osman vakasından sonra nihai olarak tahta çıkan IV. Murat'ın padişahlığının ilk devresinde cereyan eden olayların nedenleri nitelik olarak yukarıda özetlenenlerden farklı değildi. Bu olaylar padişahın iradesini esir almak için üst düzey askeriler tarafından planlanıyor, ancak, isyanın faili olarak daima maaş kaygısı dışında bir hedefi olmayan sipahi, cebeci ve yeniçeriler kullanılıyordu. Demek ki, yeniçeri, sipahi ve cebecilerin maddi kaygıları daimi bir iktisadi olgu olarak üst elitlerin politik mücadelelerinin malzemesi olarak kullanılmıştı.

Sultan Osman vakası sonrasında ulema sınıfının siyasette oynadığı rol daha aşikar bir durum oldu. Özellikle şeyhülislam, daimi olarak gerçekleşen ve Osmanlı yönetimini adeta zorba bir iktidara dönüştüren isyanların meşruiyet vasıtası olarak rol oynadı. Şeyhülislamın yer aldığı siyasi olayların detaylı analizi, onların sadece isyancıların zoruyla hareket etmedikleri, bizzat kendi siyasi amaçları doğrultusunda hareket ettiklerini de ortaya koymaktadır. Bu tespit özellikle Osmanlı tarihinin ilerleyen safhalarında daha netlik ve kesinlik kazanıyor.⁹²

⁹⁰ Ahmet Refik, Sultan Osman vakasında ulemanın aktif bir şekilde yer aldığını belirtir. Bkz. Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, İstanbul 1997, s. 51.

⁹¹ Na'ima, II, Zuhuri Danışman Neşri, s. 767; Jane Hathaway, "Eunuch Households in Istanbul, Medina, and Cairo During the Ottoman Era", *Turcica*, 41 (2009), s. 294.

⁹² Bir kadı'nın Sultan Murat tarafından yargılanmadan öldürülmesine gösterilen tepki aslında Osmanlı ilmiye sınıfının kendi çıkarları hususunda hassas olduğunu ortaya koyuyor. Ulema, kadı'nın öldürülmesine gösterdiği tepkiyi şeyhülislama iletmış, Şeyhülislam Ahizade bu tepkiyi yazılı tezkire ile padişahın annesine bildirmişti. Bunun sonunda Ahizade sürgüne gönderilmiş ve idam edilmiştir. Ahizade'nin idam edilmesinin asıl sebebi, Sultan Murat'ın kardeşlerini katletmesine fetva vermemesi idi. Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 193.

Hafız Paşa'nın katledilmesine uzanan 1632 isyanında Hüsrev Paşa'nın sadrazamlıktan azledilmesine isyan eden asiler, azilden sorumlu tuttıkları Şeyhülislam Yahya Efendi ve defterdar Mustafa Paşa'nın da başını istiyorlardı.⁹³

Sultan İbrahim'in hal' i ve katledilmesiyle sonuçlanan 1648 tarihli geniş çaplı isyanda ulema baş meşruiyet kaynağı olarak kullanıldı. Ocak ağaları isyan ederek padişahı hal ' etmek üzere harekete geçip Ağustos 1648 tarihinde Orta Camii'de toplandıklarında, Murat Ağa'yı şeyhülislam'a gönderdiler. Şeyhülislam, ulemanın önde gelenlerini Ortacamii'nde toplanmaya davet etti. Bütün ulema ve kazasker Fatih Camii'ne geldi. Sadrazam Ahmed Paşa bu aşamada ulemanın rey'i ile katledildi. Sultan İbrahim'in hal' kararını da asilerin sözcüsü olarak şeyhülislam Bosnalı Beyazi Hasan Efendi padişahın yüzüne bizzat açıkladı.⁹⁴

Bu dönemde üst düzeye çıkan hoca nüfuzu, esasında ilmiye sınıfının yıpranmasına yol açan uzun bir sürecin ürünüdür. Cinci Hoca ve buna benzer ilmiyeden zatlar, Osmanlı sisteminin içine düştüğü zaafı kendi şahsi çıkarlarına dönüştürmekten geri kalmayacak, mikro ölçekte ait oldukları kurumsal yapıların, makro ölçekte tüm devlet yapısının dejenere olmasına yol açacaklardır⁹⁵ IV. Mehmet'in isyanın süreklilik gösterdiği ilk padişahlık döneminde isyanı engellemeye çalışan ve isyan çıkaranların katlini ön gören Abdurrahim Efendi gibi ideal devlet adamı vasfında şeyhülislam da vardır. İsyancıların katlini öngeren fetva çıkaran şeyhülislam, isyancıların hedefi oldu ve bu kişiler tarafından katledilmesi talep edildi.⁹⁶ Gerçekten devlet çıkarları doğrultusunda hareket eden şeyhülislamlar fazla değildi.

⁹³Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 180, 183.

⁹⁴Şeyhülislam, "Padişahım, beytümali israftan, Bosna'da ve Boğaz'da düşman dururken onu def'e himmet etmediğinzden dolayı cumhur sizden şikayetçilerdir." Diye hal ' sebebini açıklamıştı. Vecihi ve Naima'dan naklen, Uzunçarşılı,3 / 1, s. 235 – 236.

⁹⁵ Cinci Hoca'nın akıbeti için bkz. Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 237.

⁹⁶Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 243.

Bahsedilen periyotta günümüzdeki anayasa mahkemesinin fonksiyonlarını havi şeyhülislamlık kurumu, esasında isyan ve politik zorbarların meşruiyet kaynağı olmuştu. İsyân edenler hemen şeyhülislam veya onun ayarında bir zatın kapısına dayanarak fetva istiyorlardı. Kösem Sultan'ın 2 Eylül 1651'de Sultan IV. Mehmet'i tahttan indirmek için giriştiği hareket de bu nitelikteydi. Kösem'in rakibi Turhan Sultan'ın adamlarından birisinin darbe planını ifşa etmesiyle başarıya ulaşamayan darbe, yeniçeri ağasının şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf ve diğer kadıları çağırarak, başı istenen şahısların teslimine dair bir listeyi vermesi, fetva alması ve saraya iletmesi ile başlamıştı.⁹⁷

Bütün XVII. yüzyıla damgasını vuran kanlı isyanların dikkat çekici yönü, giderek büyük çaplı hale gelmeleri ve kurumsallaşmalarıdır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu adeta bütünüyle isyanların gölgesinde yönetilmekte, üst düzey yöneticilerinin sonları da isyancıların elinden olmaktadır. Vurgulandığı üzere isyanın en alt katmanında daimi olgu olarak rol oynayan asıl faktör, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi hazineyi kuramaması ve personelinin maaşlarını ödeyecek kaynaklardan mahrum bulunmasıdır. İltizam sistemi buna çare olması gerekirken, aksine en üst düzey kumanda mevkileriyle hanedan üyelerinin zenginleşmesini sağladı. Ordunun sayıca kalabalık mevkilerini oluşturan ordu mensupları dirliklerini kaybetti ve yerine yenisini koyamadılar. Hazinesinin nüfuzlu kişiler tarafından şahsi ve ailevi bir kaynak haline getirilmesi de döneme damgasını vuran diğer bir olgudur. Sultan İbrahim'den itibaren ordu bütünüyle ihmal edilerek, orduya ayrılan kaynaklar nüfuzlu kişilerin eline geçti. Devletin hazine temini amacıyla uyguladığı iltizam ve malikane divani uygulamaları da vergi kaynaklarının ayanlar eline geçmesine neden oldu. Osmanlı İmparatorluğu modern çağa ordusuz ve hazinesiz girmekteydi. Bu durum, iktisadi bakımdan etkisini artırdıkça isyanların boyutları da artmaktaydı.

⁹⁷Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 253, 254.

At meydanı vakasında isyancıların öne sürdüğü isyan nedenleri bu tespiti doğrulamaktadır.⁹⁸

At Meydanı vakasına götüren süreçte müftü (şeyhülislam) ve ulema yine meşrulaştırıcı bir fonksiyon üstlenmiştir. Bu süreçte şeyhülislamın isyancıların hedefi olduğu da görülmektedir. İbşir Paşa'nın sadrazamlıktan (1655) alınması ve katledilmesi sırasında baş aktör şeyhülislam idi. İbşir'in katlini isteyenler aynı zamanda şeyhülislamın da katledilmesini şart koşmuş, taleplerini o dönemlerin en meşhurları arasında olan padişah fermanı ile vaiz olarak atanmış Şeyh Veli Efendi vasıtasıyla padişaha iletmışlerdi.⁹⁹

Adı geçen Veli Efendi o vakit şeyhlerin meşhuru idi. "Büyükler ile içli dışlı, söz söylemeğe kadir, hareketli bir âlim idi. Hattâ dünya adamlarıyla, halkın büyükleri, zengin tüccarlar ve iş başında olan ocak zabıt ve neferleri ile umumiyetle içli dışlı olmasından dolayı ulemâ kendisine takılıp "Veli Ağa"¹⁰⁰ diyerek kötülerlerdi. Yeniçerilerin dilinden anlar ve onlarla karışmış olmakla topluluğu defetmek için belki nasihat ile söz geçirebilir deyu herkesin rey-i ile memur olarak gitmişti." Şeyh Veli Efendi, şeyhülislamın katlini isteyen isyancılara karşı önce vazgeçirmeye yönelik telkinde bulunmak istemiş, ancak, isyancılar iyice çileden çıkmışlar, bunun üzerine onların istediği tarzda beyanlarda bulunmuştu. Şeyh, bu kez isyancıların övgüsüyle karşılaşmıştı.

Padişah ve diğer ulema ileri gelenleri İbşir'in katledilmesini onaylayıp şeyhülislam Ebu Said'i azlederek katledilmesine yanaşmadılar. Ancak, isyancılar onun da katledilmesinde diretince nakibüleşraf Zeyrekzade şu şekilde itiraz etti: " Katl olunmasında büyük fesad vardır. Şeyhülislâm olan bir kimse, diğer suç sahipleri

⁹⁸Asiler, "Vezir ve defterdar elinde iş yoktur; bu müzayekaya sebep olanlar malûmdur" diyerek 1066 cemaziyelevvelinin altıncı cumartesi günü (4 mart 1656) pâdişâha bir arıza takdimi ile ayak divanı istemişler ve öldürülmesini istedikleri otuz kişinin ismini havi bir liste vermişlerdir." bkz. Uzunçarşılı, 3 / 1, s. 291.

⁹⁹ Naima,6, Zuhuri Danışman Neşri, s. 2588.

¹⁰⁰ İlmiyeden birinin "efendi" yerine "ağa" sıfatı ile çağırılmasının ne derece aşağılayıcı olduğuna bir örnek.

gibi doğrudan doğruya katlolunmak ne derece kötü şeydir! Artık ûlemâ namusu berbad olur. Yarın öbür gün birer bahane ile her birimizi katlederler. Bu imkânsızdır. Büyük fesada sebep olur. Şer'i hükümlerde bile ceza, herkesin hâl ve şanına göredir. Halk tabakasına yapılan cezalandırmaların ûlemâyâ yapılması câiz değildir. Aklı başında olan buna razı olur mu? Önce biz, hepimiz öldürülmedikçe müftü katlolunamaz!"¹⁰¹ Zeyrekzade'nin direnişinin, bizzat kendisinin de içinde yer aldığı ulema sınıfının itibarını ve varlığını korumaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Zeyrekzade'nin cesur savunması, Ebu Said'in hayatını kurtardı.

Şeyhülislam, mollalar ve şeyhlerin siyasetin içine dahil olduğu bu dönem 1656 At Meydanı, diğer adıyla Çınar Vakası ile sonuçlandı. Çınar Vakası'nın da altında yatan temel sebep ekonomidir. Maaşların ödenememesi ve askerinin bütünüyle iktisadi bozulma yüzünden maaşsız kalması bu isyana yol açan nedenlerdi. İsyanın diğerlerinden farkı, ilk kez büyük çaplı bir değişimle birlikte Köprülüler Devri'nin başlamasını sağlamasıdır.

Köprülüler Devrinde Siyaset ve Ulema Dengeleri

Köprülüler Devri, büyük çaplı islahatlarla dikkat çekmemekle birlikte, Köprülü'nün sadrazamlık teklifini kabul etmek için öne sürdüğü şartlar Osmanlı tarihinde o döneme kadar yapılan en büyük çaplı devrim niteliğindedir. Köprülü Mehmed Paşa'nın öne sürdüğü şartlar dikkate alındığında, artık padişahın mutlak otorite olmaktan çıktığı, icra makamının sadrazam olduğu ve meşrutî bir sisteme geçildiği anlaşılmaktadır.¹⁰²

¹⁰¹Nai 'imâ, 6, s. 2591.

¹⁰² Ahmet Refik, Köprülü'nün sadrazamlık teklifini kabul etmeden önce öne sürdüğü şartların, sayıca az, ancak anlam ve etki bakımından devrim niteliğinde olduğunu belirtir. Köprülü, padişaha sunacağı telhisler her ne olursa olsun uygulanması; en ufak rütbeden en yükseğine kadar her kimi atayıp azlederse itiraz edilmemesi; hakkında yapılan hiçbir entrika ve karalamaya itibar edilmemesi şartlarını öne sürmüştü. Bu şartlar, tam muhtar bir hükümet sistemini öngörüyordu. Bkz. Ahmet Refik, *Köprülü Mehmed Paşa*, İstanbul 1331, s. s. 16

Osmanlı İmparatorluğu'nda Köprülüler adı verilen bu dönemde padişah icrayı bütünüyle sadrazama terk ederek egemenliğin meşruiyetini temsil eden manevi bir otorite haline gelmekte, sadrazam ise hükümet ve siyasetin baş sorumluluğunu üstlenmekteydi. Ahmet Refik, şimdiye kadar medreseliler olarak ele alınan ve şeyhülislamlık şemsiyesi altında temsil edilen ulemanın selefci Kadızadelilerle aynı nitelikte olduğunu altını çizmiştir.¹⁰³

Köprülüler Devri'nde ulemanın kadızadelilerle benzer nitelikli yapısı devam etmekle birlikte devlet içindeki rolü önemli ölçüde azalmıştır. ¹⁰⁴ Köprülü Mehmet Paşa bunları kısmen cezalandırmak, kısmen sürgün etmek suretiyle etkisiz hale getirmiştir.

Edirne Vakası Sürecinin Temel Dinamikleri

1683 Viyana Bozgunu, Türkiye'de siyaseti tekrar Köprülüler öncesine döndürmüştür. Köprülü ailesi, Sokullu suikastından sonra bozulan müesses nizamı meşru otoriteyi empoze etmek suretiyle yeniden inşa etmiş, bozulan dengeler yerli yerine oturmuştu. Viyana bozgunu ve arkasından yaşanan daimi bozgun süreci Köprülüler döneminde tesis edilen meşru otoritenin uzun süre geri gelmeyecek şekilde elden çıkmasına neden olmuş, ulema, kalemiye ve seyfiyenin hakimiyet savaşları Osmanlı merkezine tekrar hâkim olmuştur.

Bu dönemde ulema ve şeyhülislam daha önce görülmeyen ölçüde başat konuma yükselmiştir. Söz konusu dönemin kahramanı şüphesiz Şeyhülislam Fezullah Efendi'dir. Fezullah Efendi, ilk şeyhülislamlığını Sultan Mehmet'in hal' edilip II. Süleyman'ın tahta çıkışından itibaren idrak etti(1687).¹⁰⁵Siyavuş Paşa'nın katledilmesine yol açan isyan vakasında

¹⁰³Ahmet Refik, Osmanlı'da Hoca Nüfuzu, s. 75.

¹⁰⁴Ahmet Refik, Osmanlı'da Hoca Nüfuzu, s. 93 vd.

¹⁰⁵Na'imâ, 6, Zuhuri Danışman Neşri, s. 2927.

şeyhülislamlıktan alınarak Erzurum'a gönderilen Feyzullah Efendi'nin ikinci görev dönemi tüm şeyhülislamlık tarihinde en ilginç zaman dilimini teşkil etmektedir.

IV. Mehmet'in büyük oğlu II. Mustafa, amcası Sultan II. Ahmet'in ölümü üzerine 6 Şubat 1695'te tahta oturdu. 30 yaşında idi ve iyi tahsil görmüştü. Annesi valide Sultan Emetullah Rabia Gülnûş Sultan idi. IV. Murat'tan sonra tahta çıkan padişahlar içinde en faal ve muktedir olan padişahın en önemli hocaları, Hafız Osman Efendi, Hocaşade Mehmet Efendi, Vani Mehmet Efendi ve Feyzullah Efendidir.¹⁰⁶ II. Mustafa, çok bağlı bulunduğu hocası Feyzullah Efendi'yi, Şeyhülislamlık makamına getirdi.¹⁰⁷

Feyzullah Efendi ulema mizacından ziyade seyfiye ehlinin karakterine sahip, dünya malına, gösterişe düşkün, mevki ve makama çok önem veren birisi idi. Kalabalık bir aileye sahip Feyzullah Efendi, padişahın iltifatlarıyla nüfuzunu geniş çevreye yaydı. Şeyhülislam, gerek kendisine, gerekse kalabalık ailesine en yüksek payeleri verdirdi, saraylara sahip olmalarını sağladı. Bu aile, nüfuz, şaşaa ve debdebenin sembolü haline geldi.¹⁰⁸

“Osmanlı ülkesinde iki akçalık vazifeden, ilmiye ve askeriye mansıplarına varıncaya kadar, belki tâ sadrazâmlığa kadar bütün değişiklikler, tâyinler Feyzullah Efendi'nin muvafakati alınmadıkça yapılamazdı. O yüzden, zayıflardan vezirlere varıncaya kadar bütün halk onun kapusuna sığınmağa çalışıp, evlât ve torunlarından birine, bir yolunu bularak kapılanıp işin gördürmek isterdi. Başka türlü kimsenin, işini yaptırmasına imkân yoktu.”¹⁰⁹ Feyzullah Efendi, padişah ve sadrazamı sistemin dışına itmiş, diğer mevkilere de kendi çocuk ve yakınlarını yerleştirmek suretiyle adeta devleti bütünüyle ele geçirmişti. Na'imâ'nın eserine ilave

¹⁰⁶J. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 476; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 6, İstanbul 1983, s. 175.

¹⁰⁷Mehmet Serhan Tayşi, “Feyzullah Efendi”, *DİA*, 12, (1995), s. 527 – 528.

¹⁰⁸Na'imâ, 6, s. 2928.

¹⁰⁹Na'imâ, 6, s. 2930.

olarak konulan ve müstakilen Feyzullah Efendi'yi değerlendiren zeyl bu hususun kabul edilemezliğini ileri sürüyor.¹¹⁰

Feyzullah Efendi'nin karakteri ve hayat biçimi ile Sultan Mustafa'nın kişiliği ve karakteri bir birine zıt olmasına rağmen, padişah kendisine tam olarak bağlıydı.1695 Şubatı'nda yayınladığı hattı hümayunda "zevk u safa ve rahatı kendimize haram eylemişizdir" diyerek Kanuni döneminin temel idiolojik jargonu olan "gaza ve cihada niyetli" olduğunu belirtiyordu. Viyana Bozgunu sonrası süreçte yılgın, kaybetmeye alışmış ve artık toprak kayıplarını kanıksamış olan Osmanlı üst yönetimi yeni padişahın bu kararlılığı, inançlılığı ve karizmatik duruşundan iyice endişelendi.¹¹¹

Bu dönemde iktidara eskisine oranla çok hassas dengelere dayanıyordu. Merkezde birbirinin aleyhinde birçok çıkar grubu meydana gelmişti. Ulema, kadılar, valide ve hanım sultanlar, Enderunlu askeri sınıfın en yüksek simaları, kıyasıyla iktidar yarışını sürdürüyor, bu yarışta padişah dâhil herkesi hedef seçiyor, isyana teşebbüs edebiliyordu. Sultan Mustafa ile birlikte bir dönemin bitmesini sağlayan trajik Edirne Vakası bu süreçte cereyan etti.1703'te Edirne'de cereyan eden kanlı isyan, Sultan Mustafa'nın hal edilip yerine III. Ahmet'in getirilmesi ve Feyzullah Efendi'nin katledilmesiyle son buldu. Karlofça sürecinin tüm günahı adeta Feyzullah Efendi'ye yüklenmişti.¹¹²

Lale Devri ve Patrona Halil İsyanı

Osmanlılar, Viyana bozgunu öncesinde Sen Gotar (1664); Karlofça sürecinde Salankamen(1691, Zanta (1697); Pasarofça sürecinde Petervardin (1716) muharebelerinde net ve kesin mağlubiyetlere uğradılar ve artık harp yoluyla Avrupa karşısında bir şanslarının kalmadığını kabul etmek durumunda kaldılar.

¹¹⁰Na'imâ, 6, s. 2932.

¹¹¹ Öztuna, 6, s. 176.

¹¹² Bkz. Na'imâ, 6, s. 2937 vd.

Osmanlılar artık bu aşamada diplomasiye dönmek, Avrupa'nın üstünlüğünün sebeplerini araştırmak ve bunları telafi edecek yeni politikalara yönelmek mecburiyetinde idiler.¹¹³

Osmanlı'da değişim fikrinin en önemli adımı yönetici elit kesiminde yaşandı. Karlofça'dan sonra açılan barış döneminde silah ehli askeri sınıfın yerini kalemiye almaya başlamış, diğer ifadeyle "paşalar" döneminden "efendiler" dönemine geçiş yaşanmıştı. Reisül kütüplükten gelen Sadrazam Rami Mehmed Efendi'nin de etkisiyle bu dönem diplomasi ve dış ilişkilerin devlet yönetiminde ağırlığını hissettirdiği yeni yapılanma dönemi idi.¹¹⁴

Avrupa üstünlüğünün kabul edilmesi, Osmanlıların kendilerini merkezde görme anlayışlarını terk etmeleri, bunun yerine Avrupa merkezli bir anlayışın yayılması, Avrupa'dan yenilik ithal edilmesi ve Avrupa'nın örnek alınması gibi düşünceler ortaya çıkıyor, Osmanlı ilim ve yönetici sınıflarında yenilik ve yenilik karşıtlığı gibi yeni bir durum kendini belli ediyordu.¹¹⁵

II. Osman zamanında da askeri ıslahatlar düşünülmüş olmasına ve bunun yarattığı gerilimler bir yüzyıla damgasını vurmuş olmasına rağmen, şimdiki durum daha ciddi idi. Mesele artık askeriye, maliye ve ilmiye kurumlarının toptan değiştirilmesi aşamasına varmıştı. G. Mustafa Ali, Koçu Bey, Ayni Ali, Kâtip Çelebi gibi ilk ıslahatçı yazarların kanun-u kadimci ıslahat zihniyeti geride kalmıştı. Osmanlılar yenilenmeyi iç dinamiklerle değil, Avrupa merkezli dinamiklere göre yapma anlayışına ulaşmışlardı. Bunun yarattığı zihniyet buhranı, yeterince tartışılmamıştır.¹¹⁶

¹¹³Ahmed Refik, *Lale Devri*, İstanbul 1912, s. 10, 12.

¹¹⁴Alaaddin Yalçinkaya, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, 12, Ankara 2002, s. 763.

¹¹⁵Yalçinkaya, s.763, 764.

¹¹⁶Kanun – ı kadim geleneği ve analizi hakkında bkz. Mehmet Öz, *Kanun – ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2015; Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyaset -Nameleri*, İstanbul 2001, s. 91 vd.

Lale Devri'nin hazırlık safhası olan Edirne Vakası sonrası dönem, yeniliğin gerekliliğinin idrak edilmesi ve Avrupa'daki gelişmelerin uyarlanması istikametinde olumlu adım olmakla birlikte, bu dönemde hüküm süren kadroların milletlerarası ilişkilere hâkim oldukları ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını koruma hususunda üst düzeyde hassasiyet gösterdikleri şüphelidir. Osmanlı İmparatorluğu diplomasisi, 1702'de başlayan Alman-Fransız savaşını değerlendirerek bağımsızlık hareketine girişen Macar Ferenc Rakoczi'yi desteklemekten kaçınmıştır. Osmanlılar Prut sürecinde de ilginç bir pasiflik örneği sergilemişlerdir. III. Ahmet ve sadrazam İbrahim Paşa, Karlofça ve ardından yaşanan Pasarofça felaketlerini kabul etmişler, bunun ötesinde bir çaba içine girmemeye çalışmışlardır. Oysa durum oldukça müsait idi. Avrupa, 1702'de başlayan İspanya veraset savaşlarına girmiş olduğundan Osmanlı için Avrupa tarafından bir tehdit mevcut değildi. Kuzey'de İsveç Rusya'yı sıkıştırmış, Osmanlı ile ittifaka girmek istemiş, ancak Karlofça barışına mutlak anlamda uymaya kararlı olan III. Ahmet buna yanaşmamıştı. İsveç, Ukrayna Kazak atamanı İ. Mazepa ile ittifaka geçerek Rusya ile savaşa tutuşmuştu. Bu suretle konjonktürel gelişmelerin sağladığı avantajları kullanmaktan kaçınan bir dış politika anlayışı ortaya çıkmış idi. Prut Savaşı esasında Demirbaş Şarl'ın uzun süren diplomasi faaliyetiyle ortaya çıkmıştı.¹¹⁷

Bahsedilen dönem elçilikler aracılığıyla dünyaya açılma devri olarak yorumlanmasına rağmen, klasik politika anlayışı bakımından Osmanlılar, yeni elit kesimin temsil ettiği dünyadan soyutlanma hali içine girmişti. Devleti sıcak savaştan diplomasi merkezli bir anlayışa kaydırma anlayışındaki yeni elit güç, aslında diplomasi ve politikayı da devlet çıkarları istikametinde kullanmak iradesinde değildi. Bu dönemde Rusya'da hüküm süren I. Petro ile III. Ahmet arasında yapılacak kıyaslama meseleyi çarpıcı şekilde ortaya koyacaktır. I. Petro ülkesini dünya gücü haline getirmek,

¹¹⁷Yalçinkaya, s.765, 766.

büyük güçler arasındaki yerini almasını sağlamak için Karadeniz'e inme politikasını milli bir hedef haline getirerek sonraki kuşaklara vasiyetnamesiyle miras bırakırken¹¹⁸, III.Ahmet ve ekibi, eski gelenekte soyut aşk mertebesinde kalan sanat anlayışını ten düşkünlüğü mertebesinde dünyevi hazcılığa dönüştürüyordu.¹¹⁹

Osmanlı İmparatorluğu Lale Devri'nin getirdiği yeni bir dünyevi anlayışa bürünüyordu.¹²⁰ Ulema ve yöneticilerin davranışlarında, yaşam biçimlerinde kendini hissettiren bu yeni anlayışın Osmanlı Devleti'nin reel vaziyeti içinde bir karşılığı bulunmuyordu. Hatta devletin içinde bulunduğu vaziyet tam bir çökme safhasıyla izah edilebilecek şekilde idi. Balkanlardan özellikle İstanbul ve Trakya istikametinde yoğun bir göç yaşanıyordu. Bu göç, sıradan bir vaziyet olmaktan uzaktı. Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları Osmanlı'yı Lale Devri'ne götüren bir sulhu temin etmiş, ancak büyük bir coğrafyada Osmanlı hâkimiyetini devam ettiren askeri ve bürokratik yapıyı kökten yıkmıştı. Tüm varlıklarını kaybederek İstanbul'a göç eden bu Balkanlı elitler, Osmanlı Devleti'nin gidişatını kavrayarak ızdırap duyan ilmiye gruplarının psikolojisi ve reel gerçekleri ile Osmanlı fiili yönetiminin hayat, zevk, eğlence anlayışı arasında derin uçurumlar bulunuyordu. Bu genel sosyo-psikolojik durum, zaten kurumsallaşmış bulunan isyan ve ayaklanma olgusuna uygun bir ortam yaratıyordu.¹²¹

¹¹⁸ *Rusya İmparatoru Birinci Petro'nun Vasiyetnamesi ile Paris'deAkd Olunmuş Olan Ahidnâme*, 1287,s. 8. Yazarı belli olmayan eser için bkz. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphanesi, K / 476.

¹¹⁹ Ahmet Refik, *Lale Devri*. Bu eser, Lale Devri olarak adlandırılan periyodun genel sosyo – psikolojik halini bir bütün olarak yansıtan önemli bir çalışmadır.

¹²⁰ Nedim'in divanı bütün olarak söz konusu dönemin zihniyetini en iyi yansıtan bir kaynaktır. Şair Nedim, dünyevi zevk ve hazcılık açısından yeni bir anlayışı yansıtır gibidir. Mesela, dünya görüşü ve şiirsel temalarda Nef 'i'nin zıddıdır. Nedim öncesi ve sonrası edebi ürünleri bu açıdan incelenmeye muhtaçtır. *Nedim Divanı*, Haz. Abdülbaki Gölpinarlı, Ankara 1951.

¹²¹ Can Erimtan, "The Perception of Saadabad: The Tulip Age and Ottoman – Safavid Rivalry", *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee Houses*, Ed. Dana Sajdi, London – New York 2007, s. 48 vd.

Lale Devri XVI - XVIII. asırların mistik karakterli inanç, yaşayış, edebiyat, sanat anlayışının yerine dünyevi, cismani karakterli hazcı dünya görüşünü net bir şekilde yansıtmaktaydı.¹²² Ancak, bu yeni hayat biçimi tüm halkın idrak ettiği bir aşama olmaktan çok uzaktı ve sadece çok küçük bir azınlığın lüks ve sefahat âlemleri olarak dikkat çekerek yadırgandı, dışlandı ve düşmanlaştırıldı. Bu durum, her devlette ve her zamanda olması kaçınılmaz olan iktidar yarışlarında mevcut yönetime rakip olan gruplar için iyi bir fırsat oluşturdu.

Feyzullah Efendi zamanına kadar devletin kurumsal yapısının temelini oluşturan medreseli ilahiyat nitelikli ulema, Sadrazam İbrahim Paşa ve ekibine karşı bahsedilen durumu değerlendirmekten geri kalmayacaktı. Lale Devri halkın hayat şeklinde bir değişiklik yaratmamış, ancak, iktidarı ele geçiren küçük bir elit sınıfının “mutlu azınlık” olarak nitelenebilecek iktidarını temsil etmiştir. Bu azınlık, daha önceki iktidar savaşlarında olduğu gibi, rakiplerinin hedefi olmuştu. Lale Devri'nin baş aktörü Damat İbrahim Paşa'nın rakipleri onun iktidarını yıkmak için fırsat kolluyordu. Bu fırsatın niteliği önemli değildi. İhtilalciler için önemli olan, darbe ve isyan hareketini meşru gösterecek yeterli malzemenin elde edilmiş olmasıydı.

İbrahim Paşa karşıtlarına bu fırsatı sağlayacak olan olaylar, İran seferinin son aşamasında yaşanan başarısızlıklardır. Nihai başarısızlıklar üzerine Osmanlılar sulha razı olmuşlar, sulh görüşmeleri için İstanbul'a varan İran elçileri için teamül haricinde iltifat ve teşrifat dolu ağırlamalar yapmışlardı. Tebriz'in kaybıyla neticelenen ağır savaşlar sonunda yapılacak barışın böyle

¹²² Lale Devriyle ilgili bir tasvir: “Gece, mehtabın gümüştan parıltıları, Boğaz'ın sarhoş ve durgun suları üzerine elmas parçaları serptiği zaman, sarayın Lale Bahçesi de renk renk nurlara gark olurdu. Bütün Lalelerin arasına çeşitli renklerde şekerler konur; aralar kandillerle ve mumlarla donatılırdı. Sonra ahenk, zevk ve sevinç içinde bütün cariyelerin kumral ve siyah saçlarını dökerek, billûri ve cazip kâhkahalarla lalelerin arasında koştukları, şeker kapışmak için birbirleriyle rekabet ettikleri görülürdü.” Ahmet Refik, *Lale Devri*, s. 50.

gösterişli görüşmelere konu olması herkesin isyan ve itirazına sebep oldu. İbrahim Paşa, ortada dolaşan söylentilerden endişelenerek sulh görüşmelerini bitirdi ve İran'a sefer açılacağını açıkladı. Sefer hazırlıklarının tamamlanarak Üsküdar'a çadırlar dikilmesine, padişah ve sadrazamın Üsküdar'daki otağlarında beklemeye başlamalarına rağmen padişah III. Ahmet seferden vaz geçti. Halkın sefer tezahüratı için günlerden beri Üsküdar'da toplandığı ve orduyu sefere yolcu etmek için beklediği bir aşamada ortaya çıkan bu gelişme bütün kamuoyunda hayal kırıklığı yarattı. Sefer harcını denkleştirenler, harcı olmadığı için borçlananlar uğradıkları maddi kayıplardan dolayı ciddi eleştirilerde bulunuyorlardı.¹²³

İstanbul'da bu tür hayal kırıklıklarının yarattığı toplumsal dalgalanmalar yaşanırken, İran Kirmanşah ve Hemedan kalelerini alarak Tebriz'e yöneldi. Tebriz muhafızı Kara Mustafa Paşa firar etti ve Tebriz, İran'ın eline geçti. Bu olaylar İstanbul'da iktidar karşıtlarının eline önemli kozlar verdi. Tebriz'in elden çıkışı, Kızıbaş'ın İslam ahalisini kılıçtan geçirdiği, kadınlara ve çocuklara tasallut ettiği şayialarının yayılmasına yol açtı.¹²⁴

İran meselesi ve İran'a karşı uğranılan kayıpların aslında İbrahim Paşa'ya karşı yapılan darbenin alt yapısını hazırlamaya yönelik bir çalışmanın ürünü olduğu kesinlik kazanmaktadır. İran'a karşı uğranılan kayıpların abartılarla nakledilmesinin sebebi, İbrahim Paşa'nın inançsız, ahlak düşkün, miras yedi ve vatan haini bir kişi olduğunu ispat etmek içindi. Mürittevarih'de İbrahim Paşa'nın itibardan düşürülmesi için yapılmış kampanyanın metne dökülmüş halini andıran anlatı, günümüz ifadeleriyle şöyledir: "Tebriz'den çıkanlar bizim İbrahim Paşa ile devamımız vardır diyerek, İstanbul'a geliyorlar diye korkunç yalanlar uydurdular. İbrahim Paşa'nın altın sarf edip halkın gönlünü hoş etmeye çalışma

¹²³Şem'dânî- zâde Fındıklılı Süleyman Efendi TârihiMür 'i't – tevârih, I, Nşr. Münir Aktepe, İstanbul 1976, s. 1, 2.

¹²⁴Şem'dânî – zâde, I, s. 2.

hallerinin inkarcılık olduğunu sayıp döküp bu vezir miras yedi meşrebirdir; gece ve gündüz zevk ve eğlenceye dalıp kendinin ve yakınlarının safasına kanaat etmeyip halkı aldatacak şey lazımdır diye bayramlarda At Meydanı, Sultan Ahmed, Bayezid avluları, Yenibahçe, Yedikule, Bayrampaşa, Eyüp, Kasım Paşa, Tophane, Sadabad, Dolmabahçe, Bebek, Göksu, Çubuklu, Beykoz, Üsküdar'da Harmanlık isimli mahallerde dolaplar,beşikler, atlı karaca ve salıncaklar kurdurdu. Bu tür eğlence yerlerinde erkek ve kadın karışık ve kadıncıklar salıncağa biner iken şahbaz yiğitler kadınları kucağına almakta, salıncağa koyup çıkarmakta, kadınların salıncakta uçurları meydanda hoş sada ile şarkılar çağirttirmakta, zayıf akıllı kadınlar taifesi meyil edip kimi eşinden izin, kimi izinsiz, halka mal olmuş iştir diye seyrana gitmekte ve zorla seyr akçası almakta; olmaz ise boşanma talep etmekte; mahkemede görevli naibler kadınlara müsaade etmeye memur gibi olmakta, kocaları utandıracak sözler ile; karı karılığı ile seni istemeyecek, sen erliğin ile anı istermisin diyerek, nefret ettirmekte, alakası olanlar deyyusluğu kabulden gayre çare olmamakta, boşanma avratların eline geçer gibi olup, namuslu kişilerden telakki edilecek her yerde beş hatun kalmadı. Bu vezirin ulemaya ve büyük zatlara ve *ukala*'ya¹²⁵ ve bahadırlara ve yiğitlere rağbeti yoktur;zira onlar böyle hallere razı olmazlar ve günahkârlar taifesine rağbet etmekle günahkârlar büyük insanlara adam demeyip, alay eder oldu. Padişahımız bu vezirin zamanına kadar on beş sene iyiliği emr, kötülüğü yasaklamak ile meşgul iken bu vezir padişaha dahi müsamaha ve müsaade ettirdi ve vezir yalılarda oturup fiske ile avratların yaşmağına fındık altını atarak avratlara yüz verdi. Bir lale soğanını bin beş yüz kuruşa çıkardı ve lale çırağanları ve helva sohbetleri sebebine günahkar ve maskaralar, sarhoş, sazende, hanende gibiler âlemin gölgesi ve nizam-ı alem'in kurucusu olan temiz ve pak padişahımıza musahib

¹²⁵ Bu terimin darbelerin gizli şifresi olduğunu düşünmek abartı olmayacaktır. Ukala sözü, hemen bütün darbecilerin meşrulaştırma aracı olarak kullanılmıştır. Bkz. yuk.

oldular. Fukaranın hakkı taşrada icra olunmadığından taşra ayanından gelip fukara şikâyet ve ihzarını talep ettiklerinde ayanın elbette vezirler zümresinden birine yakınlığı vardır; müddeiyi kayd u bend ile alıp mahallinde davası görüle diye hasmı olan zalime göndermekle mazlumun davası iptal olduğundan başka hasmı diler ise azad eder, diler ise telef eder.”¹²⁶ “Nemçe sulhunda müşavere olundukta ulema ve erkân- ı devlet Tamişvar ve Belgrad küffarda kalıp sulh olmak münasib değildir dediklerinde asker itaatten çıkmış li- maslahatın sulh olalım, askere gereği gibi nizam verdikten sonra düşmandan ahz-i intikam edelim diye sulh oldu.” Kızılbaşlar devletin zayıflığını değerlendirerek kuvvetlendi, hücum etti ve sulh düşüncesiyle yeni fethedilmiş topraklara takviye vermediğinden Rafıziler gelip cümlesini savaşız ve zahmetsiz ele geçirdiğinden başka Müslüman kadın ve çocuklarını esir etti. Sadabad’ı şenlendirirken kereste ve taşların nakliyle meşgul esirleri Yahudi avratlarına havale ettiği için, çoğu defa “ Yahudi karılarına yalımı yaparsın, kazık mı kakarsın, kuyumu kazarsın payzen çelebi diye takılırlar idi. Cümle umur vezirin elinde olup ulemadan ve ocaklıdan ve taraf-ı saltanattan müdahale olunmadığından, dairesine bağlı olanlar başka insanlara hakaret ile bakarlardı. Kendi yakınları şöyle dursun yakınlarının yakınları dahi laübali hareket ve sefihane hareketle ukaladan meskenetli adamları alay ederlerdi.”¹²⁷

Patrona İsyanı ile ilgili diğer temel kaynak olan Abdi, yukarıdaki düşünceleri aynen nakleder gibidir. Hatta Abdi ile Şemdanizade’nin isyanın sebepleri hususunda ortaya koydukları dini-ahlaki yorumları aynı kaynaktan nakledilir gibidir.¹²⁸

¹²⁶Şem’dânî – zâde, I, s. 2.

¹²⁷Şem’dânî-zâde, I, s. 4.

¹²⁸ “Vakıa Sadr- ı azam-ı Asaf-perver İbrahim Paşa Hazretleri bir zevk u safaya mail, ruz u şeb hay u huy ile safada ve ocaklarda zabitan birbirine uygun, Devleti al-i Osman da bu güne hareket eylemiştir. Gedikli ağaların her birisine bir bühtan ile gediğün ref” ve ziametin kendi etabına ve havas-ı hümayuna ve kendisini nefy veyahut kale-ben dedüp bundan sonra beş on senelik ziametinin hasılını alup yine ibka eylemek mutad etmiş idi. Taşrada olan maldar vilayet ağalarının her biri defa defa birer bahane ile tecrim

Ahlaki-dini çöküntü veya memleket ahvalinin kötü gidişatı yönündeki abartılı hikâyelerin bu isyanı meşrulaştırma amacına yönelik anlatılar olduğunu düşünüyoruz. Bahsedilen hadiseler Celali İsyanlarından itibaren memleketin umumi vaziyeti haline gelmiş ve kanıksanmış memleket halleri idi. Bunların Patrona isyanının sebebi olması söz konusu değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nu XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren kısılcına almış bulunan isyan ve zorbalık, esasında merkezi yönetimde padişah ve sadrazamın baypas edilmesi ile ortaya çıkan yeni yönetimin kendi içinde yürüttüğü iktidar mücadelesidir.

Münir Aktepe'nin araştırması bize yeterli verileri sunuyor. Buradan anlaşıldığına göre, daha önce mufassalan incelenen hadiselerde olduğu gibi, Patrona İsyanı da mevki, makam ve nüfuzunu kaybeden ailelerin eseridir.¹²⁹ Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Edirne Vakası'yla biten Feyzullah Efendi iktidarına benzer bir iktidar kurmuş, devletin bütün etkili makamlarına ya kendi aile fertlerini, ya da Feyzullah Efendi zamanında mevkilerini kaybetmiş, sürgüne uğramış, kendisine mutlak borçluluk duyacak kişileri atamıştı.¹³⁰

İbrahim Paşa'nın Edirne Vak'asıyla mazûl ve sürgünde bulunan zevat içinde yeniden iktidara taşıdığı kişiler arasında Defterdar Mustafa Paşa, Darüssade Ağası Süleyman Ağa'nın katiplerinden Bıyıklı Ali Ağa ve Baltacı Osman Ağa, eski şeyhülislam Feyzullah Efendi ile Başmakçızade Ali Efendi'nin gadrından dolayı tutuklanmış olan Osmanzade Ahmed Taib Efendi ve daha pek çok kişi görevlerine iade ve terfi ettirilmişti.¹³¹

---

olunmuştu. Ve reaya fukarası zulm ü cevrenden perişan olmuştu. Alem hayrette kalmış idi. Ehl-i mansıp olanların ekseri leyl ü nehar zevk u safa ve çeng ü cegane ile meclis araste idi. Memaliki al-i Osman harab olmak değil, canib-i erbaşını düşmen neuzu billah zabteylemek sadedinde olsa belki biz zevkimizde olalım derlerdi." Faik Reşit Unat, *1730 Patrona Halil İhtilali Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi*, Ankara 1999, s. 26.

¹²⁹ Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958, s. 103.

¹³⁰ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 105.

¹³¹ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 106.

İbrahim Paşa, bu suretle kendisine borçluluk duyacakları kişilerden oluşan bir muhit kurarken, kendisi için tehlike arz eden, şüphe duyduğu muhaliflerini de azletmekten çekinmemiştir. Sadaret görevini ifa ettiği 12 yıllık dönemde devletin üst yönetim mevkileri, daha önce tanınmış nüfuzlu ailelerin fertlerine kesin suretle kapalı kalmış, daha önce valilik ve başka üst mevkileri işgal eden aile fertleri merkezden uzak tutulmuştur. 1730 senesine kadar, meşihat, kapdan-ı deryalık, yeniçeri ağalığı, nişancılık, sadaret kethüdalığı, defterdarlık gibi yüksek memuriyetlerde bir değişiklik olmamış, bu makamlara yükselmeyi bekleyen zümrelerin sabırları tükenme noktasına gelmiştir.¹³²

Damat İbrahim Paşa zamanında eski Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin çocukları ve damatlarının tamamı Bursa'da sürgünde idiler. Bunlar Patrona İsyanı'nda serbest kalmış ve belli vazifelere atanmış idiler. Edirne Vakası sonunda şeyhülislamlığa tayin edilen İmam Mehmet Efendi de sürgün edildiği Bursa'da ölmüştü.¹³³

Aktepe'nin tespitlerine göre II. Mustafa devrinde muteber addedildiği halde III. Ahmet döneminde İbrahim Paşa'nın siyasetiyle yerlerinden edilen mevki sahipleri I. Mahmut'un iktidarında yeniden göreve getirilmişlerdir. İbrahim Paşa, Sokullu zamanından itibaren iktidar mücadelelerinde baş aktör olan şeyhülislamlık makamına da müdahale etmiş, kendinden önce atanmış olan Ebu İshak İsmail'i azil ve Sinop'a sürgün ederek Yenişehirli Yahya Efendi'yi şeyhülislam yapmıştır. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Lale Devri, önceki iktidarın gözdesi olup Lale Devri'nde gözden düşen elitlerin hedefi olmuştur. Şeyhülislamlık makamının uzun süre bir kişi veya ailede olması, ona bağlı olan Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri, İstanbul kadılikları ve ilmiye kurumuna bağlı birçok makamın aynı ailede kalması sonucunu

¹³² Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 107.

¹³³ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 111, 112.

doğuruyor, terfi etmeyi bekleyen ilmiye mensupları arasında sabırsızlık yaratıyordu.¹³⁴

Patrona Halil İsyanı'nın arifesinde 13 yıllık iktidarını İbrahim Paşa'ya borçlu olan Abdullah Efendi'nin sadrazam ile ilişkisi, bu isyanın beslendiği faktörlerin aydınlatılması açısından önemlidir. Abdullah Efendi, isyanın arifesinde İbrahim Paşa'nın müzmin muhalifleri arasındaki yerini almıştı. Şeyhülislam, III. Ahmet ile yaptığı gizli görüşme esnasında İbrahim Paşa hakkında açıktan muhalefet etmiş, azledilmezse padişahın iktidarının da sonunu hazırlayacak tehlikelere işaret etmiştir.¹³⁵ Abdullah Efendi'nin öngörülerini çıktığına göre, onun isyanın hazırlık safhasını yürüten ekibin içinde olduğunu tahmin edebiliriz.

Patrona İsyanı'nın planlayıcısı ve yürütücülerinin en önemlilerinden olan ilmiye sınıfından Zülali Hasan Efendi'nin konumu bizim başından beri yaptığımız analizi destekleyen önemli unsurlardan biridir. İbrahim Paşa'nın atadığı Zülali Hasan Efendi, görev süresi dolmadan bir yıl önce azledilmesini sindirememiş ve isyana yeltenmiştir.¹³⁶ Patrona Halil ve Deli İbrahim gibi zorbalarla temasa geçerek onları yönlendiren ve isyanı bilfiil yöneten Zülali Hasan Efendi'yi kıskırtan saikler arasında İbrahim Paşa'nın güzelliği ile dikkat çekmiş olan eşine tasallut etmeye yeltenmesinin de etkisi olduğu bildirilir.¹³⁷ Zülali Efendi'nin isyanı örgütlenme aşamasında en etkili ortağı İspirizade Ahmet Efendi de ilmiye mensubu bir zat idi. Zülali Efendi gibi İbrahim Paşa'nın göreve getirdiği Ayasofya vaızı İspirizade'nin sadrazama muhalif olmasının siyasi ve idari bir yönü tespit edilememiştir. Aktepe'nin yorumuna göre Ayasofya vaızı, koyu bir sofı olup, daha önce Kadızadeler zümresinde görülen özelliklere sahipti.

¹³⁴ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 112.

¹³⁵ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 125.

¹³⁶ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 126, 127.

¹³⁷ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 128, 129.

İspirizade'nin, Lale Devri'nde görülen eğlence ve zevk anlayışına karşı duyduğu tepki ile hareket ettiği anlaşılıyor.

İsyan sonunda İstanbul'da bir süre zorbalıklarını sürdüren Patrona Halil ve arkadaşları, ilmiye ricalinin bu zorbalığın bitirilmesi hususunda anlaşmaları üzerinde ortadan kaldırıldılar. Bir devre damgasını vurduktan sonra tasfiye edilen Feyzullah Efendi ailesine mensup ilmiye ricalinin yeniden yüksek mevkilere tayin edilmesi, Patrona İsyanı'nın çarpıcı sonuçları arasındadır.¹³⁸

Patrona Halil ve arkadaşlarının yanı sıra bu isyanı örgütleyen şef mevkiindeki Zülali Hasan Efendi ve Şeyhülislam Abdullah Efendi de azledilip öldürülenler arasındadır. Patrona İsyanı'ndan bir yıl sonra gayet küçük çaplı da olsa iki isyanın daha çıktığını belirten Münir Aktepe, söz konusu isyanın münferit ve sınırlı bir hareket olmaktan ziyade, toplumsal dinamikleri olan esaslı ve sürekli bir hareket olduğu sonucuna ulaşır.

Sonuç

Osmanlıların Klasik dönem olarak değerlendirilen imparatorluk döneminin siyaseti merkeze çekerek halktan kopardığı, yerli aristokrasiyi siyaset dışı bıraktığı dönemin Kanuni zamanında bitmesiyle birlikte yeni siyaset inşa yöntemleri başlamıştır. Sokullu'nun tek başına iktidar sürmek amacıyla merkezde ikame ettiği patronaj onun öldürülmesiyle sona ermiş, Lale Devri'ne kadar yeni siyaset ve iktidar inşa etme anlayışı hâkim olmuştur.

Osmanlı literatüründe harem ve ağalar saltanatı olarak da değerlendirilen periyod, görünüşte padişah, sadrazam ve ekipleri tarafından yürütülen yönetim anlayışını yansıtmaya rağmen, gerçekte, adeta gizli bir güç gibi siyasette daima ağırlığını koyan ve yönlendiren merkezi güçlerin kontrolünde olmuştur. "Ukela" başlığı altında temsil edilen bu güçler, genel olarak, Kanuni zamanında merkeze yerleşen ve artık klasik şeriatçı ulema vasfını

¹³⁸ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 164.

yitirerek siyasileşen medreseliler; Fatih Sultan Mehmet'in merkezi yönetimi deruhte etmek maksadıyla ikame ettiği Enderunlu seyfiye ve kalemiye grupları ve hanedanın fiili siyasetine hâkim olmuş gözüken valide sultanlar, hanım sultanlar gibi farklı sınıflardan meydana geliyordu. Hanedan'ın en aktif ayağı durumuna gelmiş bulunan valideler ve hanım sultanlar, padişah ve sadrazamı, genel olarak Has Oda'nın en yüksek amirleri durumundaki ağalar vasıtasıyla istedikleri doğrultuda yönlendiriyorlar, hatta sadrazamları rahatlıkla katlettirmek suretiyle etkisiz hale getirebiliyorlardı. Ağalar içinde özellikle sadaret kaymakamlığı en etkili organ olarak dikkat çekiyor. Sokullu sonrası siyaset inşa amacıyla yapılan darbelerde sadaret kaymakamlığı istisnasız olarak yer almıştır.

Ulema'nın başı olan şeyhülislamlık makamının da hemen hemen bütün darbelerde aktif olarak yer aldığı görülmektedir. Bu suretle, Osmanlı derin devleti olarak nitelendirilebilecek zümreler, tanımlanmamış gayr-i meşru yöntemlerle darbeleri sürekli bir iktidar inşa etme ve siyaset icra etme vasıtası olarak kullandılar.

Lale Devri olarak bilinen periyod, esasında Edirne Vakası ile kurulan yeni bir iktidarın ürünüdür. Ne ilginçtir ki, Lale Devri, yine eski darbe yöntemleriyle yıkıldı. Sık sık atıf yaptığımız iktidar inşası ve darbe usullerinin Kanuni sonrası Osmanlı merkezi siyasetinde temel bir araç haline getirildiği ve Osmanlı iktidar inşa yöntemi halinde kullanıldığı, araştırmamızın ulaştığı en önemli sonuçlar arasındadır.

Kaynakça

- AFYONCU, Erhan, "Sokullu Mehmet Paşa", *DİA*, C.37, s. 354-357.
 AKTEPE, Münir, *Patrona İsyanı (1730)*, İstanbul 1958.
 ALTINSU, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ankara 1972.

- ÂŞIK PAŞAZÂDE, *Tevârih-i Al-i Osman*, Nşr. Ali Bey, Matbaa-ı-Amire, İstanbul 1322.
- ATSIZ, H. Nihal, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949.
- BEYZADE, Hasan, *Hasan Bey-zade Tarihi*, II, Nşr. Şevki Nezihi Aykut, Ankara 2004.
- DANIŞMEND, İ. Hani, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, İstanbul 1950.
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, Enderun Kitabevi 1972.
- ERİMTAN, Can, "The Perception of Saadabad: The Tulip Age and Ottoman-Safavid Rivalry", *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee Houses*, Ed. Dana Sajdi, London-New York 2007.
- EYİCE, Semavi, "Akşemseddin Türbesi", *DiA*, 2, 1989, s. 302.
- GIESE, Friedrich, *Anonim Tevârih- i Âl- i Osman*, Haz. Nihat Azamat, İstanbul 1992.
- HATHAWAY, Jane, "Eunuch Households in Istanbul, Medina, and Cairo During the Ottoman Era", *Turcica*, 41, 2009, s. 291-303.
- GÖLCÜK, Şerafettin, "Akşemseddin Mehmet b. Hamza 792-863/1390-1459" *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7 (7), 1997. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/neuifd/issue/19713/210641>.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Nedim Divanı*, Ankara 1951.
- İNALCIK, Halil, "Âşık Paşazade Tarihi Nasıl Okunmalı", *Söğütten İstanbul'a Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, Derleyen: Oktay Özel, Mehmet Özel, Ankara 2005, s.119-145.
- KAHRAMAN, S. Ali, Ahmet Nezihi Galitekin, Cevdet Dadaş, *İlmiye Salnamesi*, İstanbul 1998.
- KUNT Metin, Surayya Faroqhi, Hüseyin G. Yurdaydın, Ayla Ödekan, *Türkiye Tarihi II Osmanlı Devleti 1300-1600*, Cem Yayınevi.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl*, Ankara 1963.
- NAİMA, Mustafa Efendi, *Na'ima I.*, Neşr. Zuhuri Danişman.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2015.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi*, 6, İstanbul 1983.
- PEÇEVİ, İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, II, Neşr. Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1982.
- REFİK, Ahmet, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, İstanbul 1997.
- REFİK, Ahmet, *Köprülü Mehmed Paşa*, İstanbul 1331.
- REFİK, Ahmet, *Lale Devri*, İstanbul 1912.
- SELANİKÎ, Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, Haz. Mehmed İbşirli, Ankara 1999.
- SÖYLEMEZ, Faruk, *Anonim Tevârih-i Al-i Osman (1481-1512)*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.

ŞAHİN, Haşim, "Bayramiyye", *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, Edit. Semih Ceyhan, İstanbul 2011.

ŞEMDÂNÎZÂDE, Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it-Tevârih*, Neşr. Münir Aktepe, İstanbul 1976.

TAŞKÖPRÜLÜZADE, Ahmet, *Şakayık-ı Nu 'mâniye*, Çev. Mehmed Mecdî Efendi, İstanbul 1269.

TAYŞİ, M. Serhan, "Fezullah Efendi", *DİA*, C.12, 1995, s. 527-528.

TURAN, Şerafettin, *Kanuni Süleyman Dönemi Taht Kavgaları*, Bilgi Yayınları 1997.

TURSUN BEY, *Târih-i Ebû'l-Feth*, Haz. A. Mertol Tulum, İstanbul 1977.

UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-Nameleri*, İstanbul 2001.

UNAT, F. Reşit, *1730 Patrona Halil İhtilali Hakkında Bir Eser Abdi Tarihi*, Ankara 1999.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 3 / 1.

YALÇINKAYA, Alaaddin, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler*, 12, Ankara 2002.

Yurdaydın, H. Gazi, *Türkiye Tarihi II Osmanlı Devleti 1300 – 1600*, Nşr., Metin Kunt, H. Gazi Yurdaydın, Ayla Ödekan, Cem Yayınevi, İstanbul 1988.

YÜCEL, Yaşar, Ali Sevim, *Osmanlı Klâsik Döneminin Üç Hükümdarı Fatih-Yavuz -Kanuni*, Ankara 1991.

YÜCEL, Yaşar, Selami Pulaha, *I. Selim Kânûnnâmesi (Tirana ve Leningrad nüshaları)*, Ankara 1995.

İBB Kütüphanesi, K/476 (*Rusya İmparatoru Birinci Petro'nun Vasiyetnamesi ile Paris'de Akd Olunmuş Olan Ahidnâme*, 1287).